

ABBASİLER DÖNEMİNDE İSLAM TIBBI VE TOPLUM SAĞLIĞI

Islamic Medicine and Public Health In The Abbasid Period

Taner YILDIRIM*

Ahmet ALTUNGÖK**

ÖZET

Abbasiler döneminde İslam medeniyeti, tıbbi anlamda büyük bir aydınlanma yaşamıştır. Bu aydınlanmanın temelinde antik dönem Yunan, Hind ve İran medeniyetine ait tıbbi birikimin İslam dünyasına kazandırılması yatmaktadır. Abbasî halifesi Mansur döneminde büyük bir çeviri faaliyeti başlamış ve bu faaliyetler sonucunda tıbbi anlamda büyük bir ilerleme kaydedilmiştir. Halife Mansur çevirisi yapılan her tercüme kitabın ağırlığına hekimlere altın ödenmesini emretmiştir. Bu dönemde antik İran medeniyetinden miras olarak alınan Süryanice ve Orta Farsça ile yazılmış olan tıbbi eserlerin çevirisi yapılmıştır. Bu çeviri faaliyetlerinde Irak toprakları üzerinde yaşayan Nastûrî hekimlerin büyük bir rolü vardır. Bu hekimlerin çoğu Cündişapûr tıp ekolüne bağlı olarak yetişmiş hekimlerdir. Aynı zamanda din adamı olan bu Nastûrî hekimler Sâsânîler döneminde İran dillerine ve Süryaniceye çevrilmiş olan antik Yunan, Roma ve İskenderiye tıbbına ait kitapları Arapçaya tercüme etmişlerdir. Bu tercüme faaliyetlerinin neticesinde tıp, eczacılık, veterinerlik ve toplum sağlığı anlamında büyük bir ilerleme kaydedilmiştir. Bunun sonucu olarak İslam dünyasına mal olmuş ve eserlerinin çoğu Avrupa dillerine çevrilmiş Müslüman hekimlerin birçoğu bu dönemde yetişmiştir. Abbasilerden itibaren İslam dünyasında tıbbın öncülüğü Süryanî hekimlerin elinden çıkarak Müslüman hekimlerin eline geçmeye başlamıştır.

Anahtar kelimeler: Abbasiler, Halife Mansur, Tıp, Eczacılık, Cündişapûr

ABSTRACT

Islamic civilization has experienced a great enlightenment in terms of medicine in the period of Abbasid. Transmission of medical accumulations of ancient Greek, Indian and Persian civilizations to the Islamic World had an important role in this enlightenment. In the period of Abbasid caliph Mansur translation activities started and as a result of this a great progress was achieved in the field of medicine. Caliph Mansur ordered to pay gold to physicians as much as books' weight they translated. In this period medical books, which taken as a heritage from Ancient Persian, written in Syriac or Middle Persian language were translated. In these translation activities Nestorian physicians living in Iraq had an important role. Most of these physicians had an education in the line with the Cundisapur medical school. These Nestorian physicians who were also clerics translated the books which had been translated from ancient Greek, Roman and Alexandrian medical books to Syriac and Persian languages during the Sasanid period into Arabic. As a result of these translation activities a major progress had been achieved in terms of medicine, pharmacy, and veterinary medicine. Also most of the Muslim physicians whose books translated into different European languages and had an important role in the Islamic World emerged in this period. The leadership of medicine in the Islamic World has passed to muslim physicians from Syriac physicians with the Abbasid period.

Key Words: Abbasid, Caliph Mansur, medicine, pharmacy, Cundisapur

GİRİŞ

İslam uygarlığının en çok gelişme gösterdiği, Müslüman bilim adamlarının en başarılı oldukları bilim dallarından birisi tıptır. Grek tıbbi ile İran, Mısır ve Hindlilerin tıbbî birikimlerinin İslam çatısı altında birleşmesi sonucu ortaya çıkan İslam tıbbının en önemli özelliği ise sentezci olmasıdır. Fetihler sayesinde daha geniş coğrafyalara ulaşma imkânına erişen Müslümanlar, farklı medeniyetleri ve kültürleri tanıma imkânına kavuştular. Nitekim İslam medeniyetinin altın çağını yaşadığı Abbasiler dönemine gelindiğinde, yoğun bir çeviri faaliyetine girilerek bilim alanında önemli bir atığa kalkıldı. Böylece Müslümanlar daha önce var olan bilgiyi en iyi şekilde anlayarak onun daha da geliştirilmesi için büyük bir çaba sarf ettiler. Abbasiler döneminde, İslam dünyasının

* Yrd. Doç. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü ELAZIĞ, tyildirim23@hotmail.com

** Yrd. Doç. Dr., Bilecik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü BİLECİK, ahmet.altungok@bilecik.edu.tr

tıp biliminde hızlı bir ivme yakalamasında hiç şüphesiz İskenderiye ve Cündişâpûr bölgeleri büyük bir önemi haizdir. Zira İslamın ilk ortaya çıktığı dönemlerde Grek tıbbı, Helenistik bilimlerin en büyük merkezi olan İskenderiye’de uygulanmaya devam ediyordu ki Müslümanların buradan etkilenmiş olma ihtimalleri yüksektir. Ayrıca Yunanlı, Yahudi, Hıristiyan, Süryanî, Hindü ve İranlı doktorların ortaklaşa çalışmaları sonucunda¹ birinci derecede önemli bir tıp merkezi hâline gelen Cündişapur², İslami tıp ile İslam öncesi tıp arasında bir köprü vazifesi görmesi bakımından oldukça önemlidir. Özellikle Abbasiler döneminde hekim olarak ün yapan Nesturi Hıristiyan ailesi Buhtîşû’lar bu döneme adeta damgasını vurmuşlardır. Buhtîşû ailesinden yetişen ilk hekimler, I. Hüsrev’in zamanında kurulan Cündişâpûr tıp okulunda öğrenim görmüş ve oradaki hastanede yaptıkları başarılı çalışmalarıyla adlarını duyurmuşlardır. Hicri 148-149/765-766 yılında Bağdat’ın hilâfet merkezi³ oluşundan sonra 250 yıl süreyle Abbâsî sarayına hekim veren bu aileden yetişmiş tabipler, gerek yaptıkları tercümelemlerle gerekse telifleriyle İslâm tıbbının gelişmesine büyük katkı sağladılar. Miladi VIII. asrın ortalarından XII. yüzyıla kadar telif devrini yaşayan İslami bilimler ve bilim adamları, özellikle matematik, kimya, tıp alanlarına özgün katkılarda bulundular⁴. Müslüman hekimler, Yunan birikimini yeterli bulmayıp yaptıkları araştırmalar esnasında edinmiş oldukları kişisel gözlem ve deneyimlerini de bu birikimle kaynaştırıp tıp biliminin gelişmesine önemli bir ivme kazandırdılar. Bu hekimler arasında tıp alanında önemli eserler veren Ali b. Rabben et-Taberî, Ebû Bekir er-Râzî ve İbn-i Sînâ gibi doktorların yanı sıra Buhtîşû’lar, Yuhanna b. Mâseveyh, Huneyn b. İshak, İshak b. Huneyn, Sinan b. Sabit ve oğlu İbrahim b. Sinan ve İbrahim b. İsa, Abbâsî dönemine damgasını vuran başlıca tabiplerden idiler⁵.

Abbâsî hilafetinde Hicri II./VIII. yüzyılın ortalarında başlayan geniş tercüme faaliyetleri, tıp ilmi yanında baytarlığın gelişmesine de önemli katkı sağladı. Aristo’ya mal edilen (apokrif) eserlerden biri olan ve Arapça bir nüshası ile Türkçe birçok nüshası mevcut olan Baytarnâme, Huneyn b. İshak’ın (194-260/809-873)⁶ Yunancadan Arapça’ya çevirdiği Manisalı Theomnestos’un “*Kitâbü’l-Baytarası*” ile Sabit b. Kurra’nın (219-288/834-901)⁷ bir mukaddime ilâve ederek Farsçadan Arapçaya tercüme ettiği Tyanalı Apollonios’a izafe edilen “*Kitâbü’l-Baytara*” adlı kitap, ilk tercüme edilen eserlerdendir. Abbâsî halifesi Mu’tasım-Billâh (218-

¹ Corci Zeydan, *Tarihu’t-Temeddüni’l İslâmî*, c. III, Beyrut, 1967, s. 157; A. Süheyl Ünver, “Tıb”, *İA*, c. XII, İstanbul, 1979, s. 230.

² İran’ın güneyinde Şahabad bölgesinde bulunan Huzistan’da Sâsânî hükümdarı I. Şâpûr tarafından te’sis edilmiş bir şehirdir. Genta Şaporta ya da Güzel Şehir diye adlandırıldığı tarih öncesi dönemlere kadar uzanan kadim bir tarihe sahiptir. Cündişâpûr, İslam dünyasının bir süre için bilim ve kültür merkezi olmuştur. Bu dönemin önde gelen mütercimleri: Huneyn b. İshak (Ortaçağ batı dünyasının tanıdığı ismiyle Johannitus Onan), El Kindî ve Buhtîşû aileridir. Geniş bilgi için bkz; CL. Huart, “Cündişâpûr”, *İA*, Eskişehir, 1997, c. III, s. 239; M. Mahfuz Söylemez, *Bilimin Yütek Şehri Cündişâpûr*, Araştırma Yayınları, Ankara 2003; J. Ruska, “Hunayn b. İshâk”, *İA*, c. V, Eskişehir, 1997, s. 590; Şahin Aksoy, *Tıp Tarihi Ders Notları*, Urfa, 2010, s. 49.

³ Bkz; Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târihu’t-Taberî”Târihu’l Ümem ve’l Mülûk”* (thk. Muhammed Ebû’l Fazl İbrahim-Muhammed Ali Baydoun), c. IX, Kahire, 1970, s. 241; Ebu Hanife Ahmet b. Davud ed-Dineverî, (282/895), *Ahbâru’t Tivâl*, Kahire, 1960, s. 350; Ahmed b. Yahya el-Belâzurî, *Fütûhu’l-Büldân*, (trc. Mustafa Fayda), Ankara, 2002, s. 422; Zekeriyya b. Muhammed Kazvîni; *Âsâru’l-Bilâd ve Ahbâru’l-İbâd*, Beyrut, 1969, s. 313; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), c. I, İstanbul, 1989, s. 449-450; Mustafa Cezar, *Türkler’de Şehir ve Mimarlık*, İstanbul, 1977, s. 88; Karl Brockelman; *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (çev. Neşet Çağatay) Ankara, 2002, s. 87.

⁴ Hasan Doğruyol, “Buhtîşû”, *DİA*, c. VI, İstanbul, 1992, s. 378; C. Brockelmann “Bahtîşû”, *İA*, c. II, İstanbul, 1979, s. 239-240; Ahmet Çelebi, “Tarihu’l-İslâmî ve’l-Hadârati’l-İslâmiyye”, *D.G.B.İ.T.*, c. I-III, İstanbul, 1992, s. 455-457. Ayrıca bkz; İbn Ebi Usaybi’a, *Uyünü’l-enbâ fî Tabakâtu’l-Attibâ’*, c. I, Yrz, Trz., s. 178; Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, c. III, İstanbul, 1988, s. 181; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), İstanbul, 1989, c. II, s. 556; Arslan Terzioğlu, “Yerli ve Yabancı Kaynaklar Işığında Selçuklu Hastaneleri ve Tababetin Avrupa’ya Tesirleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. V, Ankara, 2002, s. 730; A. Süheyl Ünver, “Tıb”, *İA*, c. XII, s. 231.

⁵ Bu doktorlardan özellikle Huneyn b. İshak ve Sâbit b. Kurra’nın Abbasiler zamanındaki mütercimler arasında da müstesna bir yerleri vardır. Bkz; Ahmet Çelebi, “Tarihu’l-İslâmî ve’l-Hadârati’l-İslâmiyye”, *D.G.B.İ.T.*, c. III, s. 463; A. Süheyl Ünver, “Tıb”, *İA*, c. XII, s. 231.

⁶ J. Ruska, “Hunayn b. İshâk”, *İA*, c. V, İstanbul, 1987, s. 590.

⁷ Hicri III./ IX. asırda İslam’da ilmi ilerletmiş olan âlimlerin en mümtaz simalarından biri olan Sâbit b. Kurra, 219/834 yıllarında sâbilîğin merkezi olan Harran’da dünyaya geldi. Bkz; J. Ruska, “Sabit b. Kurra”, *İA*, c. X, Eskişehir, 1997, s. 15.

227/833-842) ve daha sonraki halifelerin emiri olan ve bir ara Enbâr⁸ kumandanlığı da yapan (251/865) Nâsirüddin Muhammed b. Ya'kub b. İshak b. Ahî Hizam el-Huttelî'nin eserlerini, İslâm âleminde bu konuda yazılanların en eskisi saymak gerekir. Halife Mu'tazîd-Billâh (279-289/892-902) döneminde de hizmet ettiğine dair rivayetlere bakılırsa Hicri 279/892 tarihinde henüz hayatta olduğu anlaşılan İbn Ahî Hizâm'ın, baytarlık ve binicilikle ilgili eserleri günümüze kadar gelmiştir. Farklı nüshalarda değişik isimlerle zikredilen “*Kitâbü'l-Hayî ve fûrûsiyye ve'l-baytara*” adındaki eser; binicilik, cihad, silâhların en iyi şekilde nasıl kullanılacağı, atların çeşitleri, vasıfları ve üretilmeleriyle, gıdaları, hastalık ve tedavileri, nallama usulleri, uyumlu ve kusurlu yönleri yanında katır ve merkep hakkında da önemli bilgiler verir; ayrıca bazı Arap şairlerinin şiirlerinden de iktibaslar yapmaktadır⁹.

Tercüme ve telif eser arasında ayırıcı bir hat, her zaman açık ve seçik olarak çizilememektedir. Mütercimlerin çoğu aynı zamanda müellif durumundaydı. Örneğin Yuhannâ b. Mâseveyh (243/857) ve Huneyn b. İshak'ın (193-260/809-873) durumları böyledir. Hıristiyan bir doktor olan Yuhannâ b. Mâseveyh, ileride de bahsedeceğimiz üzere Abbasî döneminin meşhur tabibi Cebrail b. Buhtîşû'nun öğrencisi idi. Özellikle anatomi (teşrih) dalında yaptığı araştırmalarıyla bilinen İbn Mâseveyh, bu alanda araştırma yapabilmek için kendisine gerekli olan insan cesedinâ bulamaması üzerine, halife Mu'tasım'a Sudan'dan (Nubia) hediye olarak gönderilen (221/836) bir maymundan gözün anatomik yapısını anlamak için yararlandı. Yaptığı araştırmaları kitap hâline getiren İbn Mâseveyh; “Oftalmoloji (göz hastalıkları ilmi)” adlı eserini kaleme aldı¹⁰. Bu hekimin öğrencisi olan Huneyn b. İshak'ın “*el-Aşr Makâlât Fi'l Ayn* (göz hakkında on makale)” adlı eseri, göz ilmi hakkında İbn Mâseveyh'in eseri ile birlikte en eski kaynaklardan sayılmaktadır¹¹. Bu tabipler, Müslüman ve Arap olmadıkları halde eserlerini Arapça kaleme almışlardır. Çünkü bu dönemde dünya üzerinde ve özellikle de o bölgede hâkim olan üstün kültür, İslâm kültürüydü. Herkes soyu ve inancı her ne olursa olsun bu üstün kültürün etkisi altında kalmaktaydı. Öyle ki Abbasî halifeleri, gayrimüslim bilginleri himaye ederek onlara saray kapılarını ardına kadar açıyorlardı. Nitekim Ebu Cafer el-Mansur, Me'mun ve Hârûnürreşîd dönemlerine bakıldığında Abbasî sarayındaki başhekimlerin hepsi Hıristiyanlardan oluşmaktaydı.

Kur'ân-ı Kerim'de Allah'ın yaratma sanatının en müthiş eserlerinden biri olarak zikredilen¹² insan vücudu, kabiliyetleri ve fonksiyonları ile bir hayret ve hayranlık kaynağıdır. Hz. Peygamber (s.a.v) insanoğluna lütfedilen bu harikulade emanetin sağlığını koruyabilmek adına; “*Ey Allah'ın kulları! Hastalıklarınızda tıbbî yoldan tedaviye başvurunuz. Allah, tedavisini halk etmediği hiçbir hastalık yaratmamıştır. Bunun bir istisnası vardır ki, o da ihtiyarlıktır... Her hastalığın bir ilacı vardır. O ilaç, o hastalığa tatbik edilirse, Allah'ın izni ile iyi olur*” diye buyurmaktadır. Şüphesiz bu emirler, tıp ilminin geliştirilmesi için gerekli motivasyonu sağlamada oldukça etkili oldular. Sihir ve eski alışkanlıkların Kur'ân ve hadis'te kınanması Müslümanları bu tür çabalardan uzaklaştırıp, onları gerçek tıbbı ve toplum sağlığı çalışmalarına yöneltti. Her hastalığın bir devası bulunduğu duyulan inanç Müslümanları bir ilaç bulabilmek için minerallerin, bitkilerin ve hayvanların dünyasını araştırmaya sevk etti ve ileri düzeyde bir eczacılık ilmini meydana getirmelerine imkân sağladı. Bu, İslam'ın tam ve tecrübî bir vücut ilmine destek olduğuna,

⁸ Bugünkü Bağdat'a 70 km. mesafede bulunan Enbâr, Bağdat'ın batısında, Fırat nehrinin ise sol sahilinde yer alan bir şehirdi. Yakınından Fırat'ı Dicle'ye bağlayan iki büyük kanalın geçmesi sebebiyle büyük bir ehemmiyeti olan Enbâr şehri, Farslılar tarafından Feyrûzsâbûr olarak adlandırılmaktaydı. Sâsânî imparatorluğunun mühim bir erzak ve silah deposu olan Enbâr, ilk defa Sâsânî hükümdarı Sâbûr b. Hürmüz Zü'l Ektaf tarafından onarım gördü. Daha sonra Abbasî halifelerinin ilki olan Ebu'l Abbas es-Seffâh bu şehirdeki binları yeniledi, yeni kasırlar yaptı ve çiçek hastalığından öldüğü söylenen halife o güne kadar da burada ikamet etti. Bkz; Ebu Abdullah Şihâbeddîn Yâkût el-Hamevî (626/1229), *el-Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, Beyrut, 2008, s. 305-306; Belâzûri, *Fütüh*, s. 351, 352, 411; İbnü'l Esir, *a.g.e.*, c. II, s. 362, c. V, s. 373-374.

⁹ Kasım Kırbıyık, “Baytarlık”, *DİA*, c. V, İstanbul, 1992, s. 278-279.

¹⁰ Hasan İbrahim, *a.g.e.*, c. III, s. 181; Philip Hitti, *a.g.e.*, c. II, s. 556.

¹¹ Philip Hitti, *a.g.e.*, c. II, s. 556; Hüseyin Algül, *İslam Tarihi*, c. III, İstanbul, 1987, s. 396-407; A. Süheyl Ünver, “Tıb”, *İA*, c. XII, s. 231.

¹² Muhammed Fûad Abdülbâki, *Konularına Göre Kur'ân-ı Kerim* (çev. Bekir Karlığa), İstanbul, 2008; Hayrat Neşriyat, *Kur'ân-ı Kerim ve Muhtasar Kelime Meâli*, İstanbul, 2010. Kur'ân-ı Kerim ayeti için bkz; *Mü'minün*, 12-14.

gelişmesini teşvik ettiğine ve ilmi olmayan daha önceki bütün uygulamaları mahkûm ettiğine bir örnektir. İslam'ın önemle tavsiye ettiği ilmi bilgiye ulaşma çabaları tıp alanında kısmen de tıp bilgisi ve mesleğinin geçmişte görmüş olduğu itibar sayesinde çok çekici bir alan oluşturdu. Rûha (Urfa), el-Hire¹³, Cundişâpûr ve Harrân gibi bazı merkezlerde birçoğu kilisenin zulmünden kaçarak İran ve Bizans arasındaki tampon devletlere sığınan Hıristiyan ve Sabîî hekimler geçerli bir tıp bilgi birikimi ortaya çıkardılar. Müslümanlar ise bu hekimlere çalışma imkânı sağlayarak onların bilgilerinden yararlanabilmek için dizlerinin dibine oturdular ve kitapları ile kayıtlarını Arapçaya çevirmeleri için yeri geldiğinde onlara yüksek meblağlarda para ödediler¹⁴.

I. Abbasî Dönemi Tıbbı'nın Özellikleri

Helen uygarlığının başarılarına saygı ve hayranlık duyarak, dinî taassuba düşmeyen Müslüman bilim adamları, referans sisteminin öncülüğünü yaptılar. Öyle ki Yunan bilim adamlarından bahsederken dahi Büyük Hipokrat ve Üstad Galen gibi ifadeler kullanılıyordu¹⁵. Bu bilinçle yola çıkan Müslüman hekimler, tıbbî teori ve pratik olmak üzere iki bölüme ayırdılar. Birinci bölüm (teori) içinde bilgi, beş disiplin altında incelenir ve daha sonra fizyoloji adı altında insan vücudu her biri özel bir disiplinin konusu olan yedi parça halinde ele alınır. Pratik bölümü ise; tedavi (hastalıkların tedavi ilmi) ve hijyen (koruyucu hekimlik) adı altında tekrar ikiye ayrılıyordu. Bunlardan birincisi (tedavi); cerrahlık, ilaçla tedavi ve perhiz tedavisi, dağlama, terletme, kusturma, kan alma, masaj, fizikî egzersiz, pansuman, müşhil kullanmak vb. gibi usûllerle sistematik tedavi bölümlerinden oluşurdu. Müslümanlar sonraki yüzyılda ise bunlara dışçılığı, gebelik ve doğum ilmini ve jinekolojiyi, oftalmolojiyi, pediatriyi ve psikiyatriyi eklediler¹⁶.

Hastalıktan korunma yolları (koruyucu hekimlik) bölümünde ise; boşaltım ve idrar tutma, zihni faaliyet ve durgunluk, vücut hareketi ve durgunluğu, uyku ve uyanıklık, çok fazla ve çok az yiyecek-içecek, çok fazla yahut çok az hava gibi altı çift zıtlık arasında denge ve uyum gerektiren bir durum olarak algılanmıştır. Müslümanlar, tedavi ilminden daha önemli olduğuna inanarak tıbbî araştırmalarının büyük bir kısmını koruyucu hekimliğe ayırdılar¹⁷. Koruyucu hekimliğin temeli ise temizliğe dayanıyordu. Zira temizlenmek hem din¹⁸ hem de sağlık açısından önemliydi. Belli vakitlerde temizlenme şartı Müslümanların düzenli bir şekilde yıkanmalarını gerektiriyordu. Alkollü içki kullanmamak, oruç, az yemek, az uyumak gibi dinin pratikleri aynı zamanda sağlığın birer unsuruydu. Bu anlamda hamamların da önemi büyüktü ve buralarda ovma (masaj) yöntemi, tedavi amacıyla uygulanıyordu¹⁹.

Çin ve Mısır medeniyetlerinin aksine hekimin, kadın erkek ayrımı yapmaksızın hastasını muayene ettiği Abbasîler dönemi İslam tıbbında, Müslüman doktorlar İslam'ın evren hakkındaki görüşüne uyan Yunan tıbbının nazariyelerinden yararlanmışlardır. Vücudun unsurları olan; kan, balgam, sarı safra ve kara safra, doğanın dört unsuru olan: hava, ateş, su ve toprağın bedendeki

¹³ Irak'ın İslam öncesi dönemdeki en meşhur şehirlerinden olan el-Hire, mevki olarak Fırat nehrinin üzerinde ve Bağdat'ın batısında on fersah uzaklıkta kuruluydu. Arap tarihçilerinin Lahmî kralı Nu'mân'a nisbetle Hîretü'n-Nu'mân ve Nişapur yakınlarındaki Hîre'den ayırmak için Hîretü'l Kûfe adını verdikleri Hîre'den Süryanî kaynaklarında "Arap şehri" olarak söz edilmektedir. Hîreliler'e Hîrî veya Hârî denilmiştir. Şehir ilk defa 240 yılı civarında Sâsânîlerin verdiği kral unvanıyla burada bir devlet kuran Lahmîlerin III-VII. yüzyıllar arasında baş şehri ve büyük bir ticaret merkezi olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Hicrî 12./634 yılda Hz. Ebu Bekr zamanında Halid b. Velid tarafından fethedilen bu şehir, ilk defa Sâsânî kralı Sâbur b. Hüzmüz Zü'l-Ektâf sonra da Abbasî halifelerinden Ebu'l Abbas es-Seffâh tarafından onarılarak başşehir yapılmıştır. Bkz; Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 305 vd; Hüseyin Ali ed-Dakûkî, "Hire", *DİA*, İstanbul, 1998, c. XVIII, s. 122; Abdulhalik Bakır, "Erken Ortaçağlarda Irak'ın Meşhur Şehri el-Hîre", *F. Ü. Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, c. VI, s. 2, Elazığ, 2010, s. 118.

¹⁴ İsmâil Râci Fârûkî-Luis Lâmia Fârûkî, *İslam Kültür Atlası*, (çev. Mustafa Okan Kibaroglu-Zerrin Kibaroglu), İstanbul, 1999, s. 354-355; A. Süheyl Ünver, "Tıb", *İA*, c. XII, s. 230-231; Maurice Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, (trc. Nezih Tuncel), İstanbul, 1983, s. 178-179; Şerafettin Turan, *Türk Kültür Tarihi*, İstanbul, 2005, s.188.

¹⁵ Timothy E. Gregory, *Bizans Tarihi*, (çev. Esra Ermert), İstanbul, 2011, s.169.

¹⁶ Fârûkî, *a.g.e.*, s. 356.

¹⁷ Fârûkî, *a.g.e.*, s. 356-357.

¹⁸ Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz; Ömer Nasuhi Bilmen; *Büyük İslam İlmihali*, İstanbul, trs, s. 47 vd.

¹⁹ Aksoy, *a.g.e.*, s. 51.

karşılıkları olarak kabul edilmiştir. Vücudun dört unsurunun karışımı kişinin tabiatını (mizacını) oluşturmaktadır ve bunların arasındaki bir dengesizlik hastalıkla sonuçlanacaktır. Müslüman hekimler bazı dış unsurların da (hava ve çevre şartları, beslenme alışkanlıkları, duygusal baskı gibi) sağlığın korunmasında önemli yeri olduğuna inanmışlardır. Bu yüzden hastalıkların tedavisinde, bozulan dengenin düzeltilmesi amaçlanıyordu. İslam tıbbında her yiyecek ve ilaç, niteliklerine ve potansiyellerine göre sınıflandırılıyordu (sıcak-soğuk gibi). Bu nedenle çok sinirli bir tabiatı olan kişi, sarı safranın sıcaklık ve kuruluğunu dengelemek için genellikle soğuk ve nemlilik özellikleri ağır basan yiyecek ve içeceklerle ihtiyaç duyardı. Bu şekilde, tıbbın teorilerini izleyerek Farmakoloji bütün ilaçları özelliklerine göre sınıflandırmıştır. İslam ülkelerinin yemek alışkanlıklarının büyük bölümü bu teoriye göre kurulmuş ve böylece normal bir yemekte çeşitli nitelikler ve özellikler iyi dengeleniyordu. Tedavide ayrıca boşaltıcılar ve hacamat'a (kan almaya)²⁰ önem veriliyor, teşhiste ise nabız ve cilt rengi esas alınıyordu²¹.

Hekimler, öğrencilerine anatomi öğretmek için, kadvralar üzerinde çalışmaktaydılar²². Fakat gerileme dönemlerine gelindiğinde, kadvralar ve iskeletler üzerinde yapılan incelemelere son verilerek, bu hareket şeriatın yasaklamasıyla haklı gösterilmeye çalışıldı. Ancak durum her ne kadar böyle gelişmiş olsa da, insan vücudunun incelenerek anatomisinin öğrenilmesini ve cerrahlığın ilerlemesi şüphesiz önceki nesillerin çalışmaları ile mümkün olabildi. Nitekim döneminin ve İslam dünyasının en ünlü cerrahı olan Ebu'l Kasım ez-Zahravî (ö. 414/1013), "*et-Tasrif Limen Acize ani't-Te'lif*" adlı eserinin büyük bir kısmını cerrahiye, onun âletlerine ve metotlarına ayırdı. Öyle ki, böbrek veya idrar torbasını keserek içindeki taşları çıkarma metotlarının ilk mucidi de ez-Zahravî idi²³.

Cerrahi müdahale, zorluğu nedeniyle uzun asırlar boyunca pek itibar edilmeyen bir tedavi yöntemi olarak benimsendi ve zamanla ameliyat tekniğinin belli bir gelişim göstermesiyle birlikte, ilerleme kaydetti. Bu nedenle cerrahi müdahale konusunda yazılmış olan müstakil eserler pek fazla değildir. Bu alanda yazılan en önemli eserlerden biri yukarıda da değindiğimiz üzere ez-Zahravî'nin "*et-Tasrif*"i idi. Bu kitapta özellikle birçok cerrahi aletin tarifine değinilmektedir. Aynı dönemde yaygın olarak kullanılan tekniklerin başında ise yarayı dağlamanın yanı sıra, buz ve soğuk su kullanmak suretiyle kanamaları durdurmak, ağız cerrahisi ve diş tedavisi gibi daha birçok uygulama yapılıyordu²⁴.

Hastalıkların teşhis edilmesinde ise; ailesinin bütün mensuplarıyla birlikte hastanın geçmiş sağlık durumu, hastanın idrarının (tefsire), vücut sıcaklığının, nefesinin diğer belirgin ârâzlarının incelenmesi ve nabzın sayılması gibi yöntemlerden faydalanılıyordu. Salgınların temas ve hava yoluyla bulaşarak yayıldığı ya da hastanın giysilerine dokunmakla geçtiği ilk defa Müslümanlar tarafından keşfedildi. Abbasiler döneminde özellikle kuraklık ve kıtlık sebebiyle toplumun birçok salgın hastalıkla karşı karşıya geldiğine dair birçok örnek bulunmaktadır. Örneğin el-Mutî' Lillâh döneminde (334/946) Bağdât'ta büyük bir kıtlık ve pahalılık meydana geldi. Bu nedenle insanlar; ölü eti, köpek ve kedi yemek zorunda kaldıklarından veba hastalığı oldukça yayıldı. Öyle ki bu sırada adamın birinin küçük bir çocuğu götürüp pişirdiği ve tam yiyeceği sırada yakalandığı kaydedilir. Halk, yiyecek başka bir şey bulamadığı için sürekli keçi boynuzu ve dikenlerini yemek zorundaydı. Bu kıtlığın ve yenen maddelerin etkisiyle halk arasında birçok hastalık çıkmış ve özellikle karınları şişmişti. Ölenlerin çoğu kadın ve çocuklardan oluşurken bunların sayısının ise

²⁰ Oldukça etkili bir tedavi yöntemi olarak kullanılan Hacamat'a dair en güzel örnek el-Muttaki döneminde yaşanmıştır. Hicrî 329/941 yılında ateşli hastalıklar ile eklem hastalıkları halk arasında bir hayli yayılmıştı. Kan aldırınlar bu hastalıktan hemen kurtulurken, aldırınmayanların ise hastalığı bir hayli uzun sürmüştür. Yine aynı yıl meydana gelen şiddetli kıtlık'tan dolayı Irak bölgesi bu durumdan çok etkilendi. Kıtlık sırasında fakir ve kimsesizler ölü hayvan eti yemek zorunda kaldıklarından, halk arasında veba hastalığı yayıldı ve çok sayıda insan hayatını kaybetti. Bkz; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VIII, s. 319-320, 331-333.

²¹ İbn-i Sînâ, *el-Kânûn Fi't-Tıbb*, (trc. Esin Kâhya), c. I, Ankara, 1995, s. 101 vd.; Aksoy, *a.g.e.*, s. 50-51; Hasan Katipoğlu-İlhan Kutluer, "Hunayn b. İshâk", *DİA*, c. XVIII, İstanbul, s. 378.

²² Hasan İbrahim, *a.g.e.*, c. III, s. 181; Philip Hitti, *a.g.e.*, c. II, s. 556.

²³ Hüseyin Gazi Topdemir-Yavuz Unat, *Bilim Tarihi*, İstanbul, 2012, s. 136; Fârûkî, *a.g.e.*, s. 357.

²⁴ Topdemir, *a.g.e.*, s. 136; Fârûkî, *a.g.e.*, s. 357; Aksoy, *a.g.e.*, s. 51.

haddi hesabı yoktu. Hattâ ölenleri defnetmekten bile aciz kalınmıştı. Ölenler defnedilemediği için bir tarafta terk ediliyor ve cesetler köpekler tarafından parçalanıyordu. Bağdad halkının büyük bir kısmı Basra'ya çekip gitmiş, ekserisi yollarda ölmüş, Basra'ya ölmeden varabilenler ise çok kısa bir müddet sonra orada hayatlarını kaybetmişlerdir²⁵. Salgın hastalıklara karşı mücadele eden Müslüman hekimlerin cerrahide el-*mürkid* (uyutan) adını verdikleri sıvıya batırılan bir süngeri, hastanın burun ve ağzına tutarak ilk anesteziyi uyguladıkları da bilinmektedir²⁶.

II. Hastaneler (Bimaristan) ve Hekimlerin Yetiştirilmesi

Darüşşifa (şifa yurdu) veya Bimaristan (esenlik yurdu) gibi birçok adla anılan hastaneler, özellikle İslam dünyasında önemli birer sağlık merkeziydiler. Tıbbı dair pratik öğretilerin hastanelerde, nazari tarafının ise cami ve medreselerde okutulduğu İslam dünyasında, camiler birer okul gibi hizmet görüyorlardı. Farsça "bimaristan" olarak bilinen hastane, İslam dünyasında ilk defa Hicri 88/707 yılında Emevî halifesi Velîd b. Abdulmelik tarafından Şam'da kurularak buraya hekimler tayin edildi ve onlara maaş bağlandı²⁷. Ayrıca bu dönemde, cüzzamlı hastaların ortalıkta gezinmelerini önlemek için, bunların tecrit edilmeleri sağlanıp bu hastalara erzak dağıtılıyordu²⁸. Rönesans hastanelerine de örnek teşkil eden Müslüman hastanelerinin planları; ortasında fiskiyeli havuzu olan, dört tarafı eyvanlı bir avlu ve etrafındaki adalardan oluşuyor ve hastalıklara ait ayrı koşullar bulunuyordu. Hastane personelinin ise kadın ve erkek bakıcılar teşkil ediyordu²⁹.

Abbasîler dönemine gelindiğinde en parlak devrini yaşayan tıp alanında, atılan en önemli adımlardan biri hiç şüphesiz çok sayıda hastanenin kurulması oldu³⁰. Abbasî halifesi Ebu Ca'fer el-Mansûr Bağdat şehrini inşa ettikten sonra, midesinden hastalanmış ve burada bulunan doktorlar tedavisinde yetersiz kalmışlardı³¹. Bunun üzerine Cündişâpûr doktorlarının başı durumunda olan Curcîs b. Buhtîşû Bağdat'a davet edildi. Bu olaydan sonra Cündişâpûr tıp okulu³² Abbasî halifelerinin sarayları ile sıkı bir ilişki içine girdi³³. Ardından halife görme engelliler, yetimler, yaşlı kadınlar ve zihinsel özürlüler için ayrı ayrı evler inşa ettirdi ve Curcîs b. Buhtîşû'ya emir vererek Bağdat'ta Cündişâpûr şehrindeki hastanenin aynısından yaptırmasını istedi. Bütün doktorları ve eğitim gören öğrencileri Cündişâpûr ekibinden oluşan bu yeni Hastanenin başında ise Cündişâpûrlu hekim Ebu Yuhanna b. Mâseveyh bulunuyordu³⁴. Aynı dönemlerde Bermekiler tarafından inşa ettirilen bir diğer hastanenin başında ise Hindli bir hekim görev yapıyordu³⁵.

İslam tarihinde kurulmuş ilk teşkilatlı hastane Hârûnürreşîd tarafından yaptırılan "Bimaristan" idi³⁶. Bu hastanede halkın günlük başvurularını cevaplandırın ve gereken tedaviyi yapan poliklinikler olduğu gibi, kadınlara mahsus özel koşullar da bulunmaktaydı. Ayrıca bugünkü tıp

²⁵ Abbasî toprakları içerisinde çıkan salgın hastalıklar ile ilgili geniş bilgi için bkz; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. VI, s. 38, 40, 71, 72, 289-294; c. VII, s. 214, 226, 228, 424, 425; c. VIII, s. 318, 331, 398, 439, 443, 454; c. IX, s. 55, 152, 207, 403, 412, 418, 478, 482; c. X, s. 102, 319-320.

²⁶ Fârûkî, *a.g.e.*, s. 357.

²⁷ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti* (çev. Salih Şaban), İstanbul, 2000, s. 423; Corci Zeydan, *a.g.e.*, c. II, s. 205; Fârûkî, *a.g.e.*, s. 356; Aksoy, *a.g.e.*, s. 51; Arslan Terzioğlu, Ortaçağ Türk-İslam Hastaneleri ve Avrupa'ya Tesiri, *Bellekten*, Sa. 34, (12), 1970, s. 1-17; Zekeriya Kitapçı, *Orta Asya Türk İslam Medeniyeti Matematik Tıp Eczacılık ve Astronomi İlminin Gelişmesinde Türklerin Yeri*, Konya, 2008; Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtiryat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*, Ankara, 2000, s. 269.

²⁸ Bakır, *a.g.e.*, s. 269.

²⁹ Aksoy, *a.g.e.*, s. 53.

³⁰ İbrahim Eyyub, *Tarihu'l Abbasî es-Siyasî ve'l-Hâdarî*, Lübnan, 1989, s. 272; Aksoy, *a.g.e.*, s. 53.

³¹ Corci Zeydan, *Tarihu't-Temeddüni'l İslamî*, c. III, s. 156.

³² Sasânî hükümdarı I. Sâbûr tarafından inşa edilmiş olan Cündisâbûr, daha sonra Bizanslı savaş esirlerinin bir nevi barınağı haline getirilmişti. Enüşirvân iktidara gelince, burada büyük bir tıp okulu yaptırmış ve bir süre sonra burası, Aram diliyle Yunan ilimlerinin öğretildiği bir merkez haline gelmiştir. Bir rivayete göre, İslam öncesi ve İslam döneminin meşhur Arap doktoru el-Hâris b. Kelede es-Sakafî, adı geçen tıp okulunda tahsil görmüş ve bir müddet İran'da çalışmıştır. Bkz; Abdülhalik Bakır, *İtiryat*, s. 266.

³³ Corci Zeydan, *a.g.e.*, c. II, s. 206.

³⁴ Ebû Usaybi'a, *Tabakâtu'l-Attibâ'*, c. I, s. 174; Corci Zeydan, *a.g.e.*, c. II, s. 206; Abdülhalik Bakır, *a.g.e.*, s. 270.

³⁵ Mez, *a.g.e.*, s. 423; Corci Zeydan, *a.g.e.*, c. II, s. 206.

³⁶ Corci Zeydan, *a.g.e.*, c. II, s. 206.

fakültelerini andıran bir tıp öğretim ve eğitimi de bu hastanede sürdürülüyordu³⁷. Yine Hârûnürreşid ile Fransa imparatoru Şarlman arasında gelişen dostluk ilişkileri sayesinde karşılıklı tanınan imtiyazlar neticesinde, imparatora Kudüs'teki batılı tüccarlar ve hacılar için özel bir hastane yaptırılması izni verildi³⁸.

Tıp eğitimini belli bir düzene sokan Abbasî halifeleri sayesinde, tıp öğrencisi nazari ve ameli eğitimi tamamladıktan sonra bugünkü teze benzeyen bir eser yazıyordu. Bu eser kabul edildiği zaman diplomasını alıyor ve Hipokrat andını içerek hekimlik mesleğini icra etmeye başlıyordu³⁹. Hicri 319 (M/931) yılında halife el-Muktedir bir hastanın, hekimin yanlış tedavi metodu neticesinde öldüğünü öğrenmesi üzerine, kendi hususi hekimi olan Sinan b. Sabit tarafından (ö. 331/943)⁴⁰ imtihana tabi tutulduktan sonra bir şahadetname alamayan her hekimi meslekten men etmesini, muhtesibi⁴¹ olan Ebu Batiha'ya emir verdi. Böyle bir imtihana sokulan hekimlerin sayısı, şöhretleri her türlü şüphenin fevkinde olanlar veya hükümetin hizmetinde bulunanlar hariç, 800'ü geçiyordu. Bu tarihten sonra hekimler, eczacılar ve hastaneler, *hisbe*'den sorumlu olan *muhtesib*'in nezaretinde çalışmaya başladılar⁴².

Abbasiler zamanında Vâsıt, Rakka, Anadolu'un güneyinde; Meyyâfarikîn, Harran, Antakya, Nusaybin, Türkistan'ın Merv, İran'ın Rey, Şirâz, İsfahan⁴³ ve Sicistan'ın Zerenc şehirlerinde çeşitli hastaneler bulunmaktaydı⁴⁴. Halife el-Muktedir'in vezirlerinden Ali b. İsa'nın emri üzerine Sinan b. Sabit'in başkanlığında bir doktorlar ekibi kuruldu. Bu ekip köy köy, kasaba kasaba dolaşarak hastaların tedavisi için ellerinden gelen her şeyi yapıyorlardı. Bir başka ekip ise, hapishanelere gidiyor, oralardaki hastaları tedavi ediyorlardı. Kısacası bu dönemde insanların topluca bulunduğu her yere doktor ve ilaç gönderilmekteydi⁴⁵. İslam dünyasında doktor-hasta ilişkileri de çok düzenliydi ve hastaların haklarını koruyacak merciler bulunuyordu. Doktor; hastasının yanına girdiği zaman hastaya hastalığının sebebini, neresinin ağrıdığını ve hastalığa sebep olarak neleri yaptığını sorardı. Sonra hastaya ilaç ve şuruplar hazırlar ve verdiği ilaçları reçeteye yazardı. Yaptığı ve hastaya verdiği ilaçların nüshalarından birini, hastanın velisine, hastanın yanında bulunan şahitlerin huzurunda verirdi. İkinci gün hastanın yanına vardığında, hastanın ilaçları kullanıp kullanmadığına ve hastalığına bakar, durumunu sorar, tekrar gerek görürse, ilaç hazırlar ve ilacın listesini ikinci gün tekrar hastanın yanında bulunanlara verirdi. Üçüncü gün de yine bakıma ve kontrole devam ederdi. Eğer üçüncü gün hasta iyileşirse, doktor ücretini ve yaptığı ilaçların parasını alırdı. Tedavi esnasında hasta iyileşmez de ölürse, hastanın velisi şehirdeki en meşhur doktorun yanına gelerek, hastayı muayene eden ve ilaçları hazırlayan doktorun verdiği reçeteyi gösterirdi. Müracaat edilen baştabip, doktorun verdiği ilaçlarda ve uygulamada doğru tedavi usullerine göre hareket ettiğini görürse, ona teşekkür eder ve kendisini ödüllendirirdi. Doktorun hastayı fazla veya eksik ilaç vermekle veyahut yanlış tedavi yapmakla öldürdüğüne karar verirse, hastanın velisine doktordan hastanın diyetinin alınmasını söylerdi⁴⁶. Yukarıda da değindiğimiz üzere halife el-Muktedir, hekimlerden birinin yanlış tedavisi sonucu hastanın ölmesi üzerine, bütün hekimleri tıpkı günümüzde olduğu gibi uzmanlık sınavına girmeye mecbur kılmış ve bu imtihanı

³⁷ Murat Atasoy, *Süiyüti'nin "Tarihü'l-Hulefâ" Adlı Eserinin Abbasiler Kısmının Türkçe'ye Tercümesi ve Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat, 2006, s. 226-227.

³⁸ W. Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi* (çev. Enver Ziya Karal), Ankara, 2000, s. 100.

³⁹ Mez, a.g.e, s. 424; Fârûkî, a.g.e, s. 355; Aksoy, a.g.e, s. 53.

⁴⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. VIII, s. 342-344.

⁴¹ Muhtesib'ler hukuki olarak kamu menfaatlerini gözetmekle sorumluydu. Bundan dolayı da bu göreve daha ziyade hukuku bilen fakih kişiler tayin edilirdi. Muhtesib'in pek çok toplumsal görevi yanında, çarşı ve pazaryerlerindeki ölçü, tartı, imalat, sergilerde ticarî işlemlerin dürüstçe yürütülmesi, hilekârlık, yüksek fiyatların denetimi, karaborsacılık, kalite kontrolü, pazaryerlerinin temizliği vs. görevleri de bulunuyordu. Bkz; Abdurrahman b. Nasr eş-Şeyzeri, *İslâm Devletinde Hisbe Teşkilâtı*, İstanbul, 1993, s. 33-44; Mez, a.g.e, s. 472; Ğazi İnyaye, *Davabitu Tanzîmi'l İktisat fi's- Sûkî'l-İslamî*, Beyrut, 1992, s. 49-51; Abdulaziz Dürî; *İslam İktisat Tarihine Giriş*, (çev. Sabri Orman), İstanbul, 1991, s. 96.

⁴² Mez, a.g.e, s. 424; Hitti, a.g.e, c. II, s. 557; İbrahim Eyyub, a.g.e, s. 272.

⁴³ Mez, a.g.e, s. 424.

⁴⁴ Arslan Terzioğlu, "Bimaristân", *DİA*, c. VI, İstanbul, 1992, s. 164.

⁴⁵ Philip Hitti, a.g.e, c. II, s. 558; Corci Zeydan, a.g.e, c. II, s. 206; Mez, a.g.e, s. 424.

⁴⁶ Bakır, *İtriyat*, s. 269-270.

geçemeyenlerin meslekten men edilmesini emretmiştir⁴⁷. Hekimler uzmanlık alanlarına göre; hekim-tabib (âlim, filozof, hekim tipi), kehhal (göz hekimi), cerrah (operatör), mogabarrin (ortopedist), saydalani (eczacı) ve berber (kan alan ve diş çeken) şeklinde sınıflandırılıyorlardı⁴⁸. İbn Buhtîşû, Yuhanna b. Mâseveyh, Huneyn b. İshak, İshak b. Huneyn, Sinan b. Sabit ve oğlu İbrahim, Hasan b. Zeyrek, Yahya b. Serâfyûn, Ebu'l-Hasan Ali b. Sehl et-Taberî, İsa b. Mâse, Selmeveyh, Mesihu'd-Dımaşkî, Ehren el-Kass, Maserçîs, Sâbhur b. Sehl, İbn Konstantîn, İsa b. Mâserçîs, Kustâ b. Lukâ el-Ba'lbekkî, İsa b. Ali, Hubeyş b. el-Hasan el-A'sem, İsa b. Yahya b. İbrahim, el-Hallâcî, İbn Suhârbiht, İbn Mâhân, İbrahim b. İsa ve Sabit b. Kurra el-Harrânî gibi hekimler ise Abbasîler döneminin meşhur tabipleri arasında yer alıyorlardı⁴⁹.

Abbasîler dönemindeki büyük hastaneler Bağdat, Şam ve Kahire'nin yanı sıra; Mekke, Kudüs, Halep, Harran gibi şehirler ile Endülüs'teki bazı şehirlerde de inşa edildi. Hastalar bu hastanelere durumlarına göre ve renk, din, cinsiyet ya da sosyal sınıf ayrımı yapılmaksızın kabul ediliyordu. Eski bir sarayda kurulmuş olup, bir kayyum tarafından çok iyi yönetilen Eski Kahire hastanesinde, her hastanın çarşafı bir yatağı vardı ve kendisi her gün bir hekim tarafından ve günde birkaç kez verilen ilaçları uygulayan, yemekleri getiren hastabakıcılarca yoklanırdı. Bundan pek uzak olmayan bir yerde, başka bir eski sarayda, yalnız kadın tabiplerin çalıştığı kadınlara ayrılmış⁵⁰ bir hastane bulunmaktaydı. Doktorların ruh hastalıklarını tedavide uzmanlaştıkları tımarhaneler de kadın, erkek aynı biçimde ayrılmıştı ve her hasta demir parmaklıklı bir pencereden ışık alan ve "maksure" denilen bir hücrede oturuyordu⁵¹.

Ebu Cafer el-Mansûr tarafından saray hekimliğine tayin edilen Curçîs b. Buhtîşû (ö. 215/830) ölünce, bu görevi, babalarından gerekli eğitimi almış olan Buhtîşû'nun çocukları devam ettirdiler⁵². Yûhannâ b. Mâsaveyh'ten (ö. 243/857)⁵³ doktorluk mesleğini Müslümanlara öğretmesi istendi. Huneyn b. İshak (ö. 260/873), Me'mun tarafından Darü'l Hikme'ye idareci olarak tayin edilince; arkadaşları ve öğrencileriyle birlikte bütün tıbbî ve ilmî birikimini Arapçaya tercüme etmek ve kazandırmakla görevlendirildi. Böylece İslam tıbbî hızlı bir ivme yakalamaya başladı. İslam tıbbının ilk başarısı ise; klasik, antik, İran ve Hind ilmi yazmaları mirasının bir araya getirilmesi oldu. Bu miras araştırılarak ispatlanmış, sistematik hale getirilerek tercüme edilmiş, İslam dinî ve kültürünün genel prensipleriyle uyum gösteren yeni kategorilere ayrılmıştı. Bu konuda ilk Müslüman üstatları arasında *Firdevsü'l-Hikme*'nin müellifi ve aynı zamanda Halife Mutevekkil'in göz doktoru olan Abdullah b. Sehl Râbban et-Taberî (ö. 241/855)⁵⁴, Müslüman Helenik felsefesinin kurucusu Yakûb el-Kindî (ö. 260/873)⁵⁵ ve Yunanlı filozofların eserlerini Yunancadan Arapçaya nakleden ve Yunancayı çok iyi bilen filozof tabip Huneyn b. İshâk yer almaktadır⁵⁶.

⁴⁷ Mez, a.g.e, s. 424-425; Hitti, a.g.e, c. II, s. 557.

⁴⁸ Aksoy, a.g.e, s. 50-51.

⁴⁹ Hasan Doğruyol, "Buhtîşû", *DİA*, c. VI, s. 378 vd. Adı geçen tabipler hakkında geniş bilgi için bkz; Ebû Usaybi'a, *Tabakâtu'l-Attibâ'*, c. I, s. 139-225.

⁵⁰ Hitti, a.g.e, c. II, s. 558.

⁵¹ Abdülhalik Bakır, a.g.e, s. 270-272; İbrahim Eyyub, a.g.e, s. 272-273.

⁵² Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, (çev. İsmail Yiğit) İstanbul, 1988, c. III, s. 181, c. IV, s. 337.

⁵³ İbn Mâseveyh, Me'mun döneminde de Abbasî sarayına hizmet vermeye devam ediyordu. Nitekim Hicri 218/833 yılında Humma hastalığına yakalanan Me'mûn'un hastalığı artıp ölümünün yaklaştığı bir sırada yanında kendisine şahadet kelimesini telkin eden birisi bulunuyordu. Bu kimsenin Me'mûn'a şahadet kelimesini arz edip telkin ettiği sırada meşhur tabip İbn Mâseveyh de halifenin yanı başındaydı. İbn Mâseveyh bu adama dönerek: «Me'mûn'u rahat bırak, zira o bu durumda Rabbi ile Mani'yi fark edecek vaziyette değildir.» dedi. Me'mûn, İbn Mâseveyh'in bu sözlerinden sonra gözlerini açtı ve onu şiddetle kavrayıp tutmak istedi, fakat buna gücü yetmedi. Sonra konuşmak istedi, fakat bundan da âciz kaldı. Nihayet son söz olarak: «Ey ölmeyen Allah! Ölene merhamet et.» dedi ve hemen ruhunu teslim etti. İbnü'l-Esir, *el-Kamil Fi't-Tarih*, c. VI, s. 372-375. Ayrıca bkz; Ebû Usaybi'a, *Tabakâtu'l-Attibâ'*, c. I, s. 195.

⁵⁴ Hakkı Dursun, "Abbasîler", *DİA*, c. I, s. 45.

⁵⁵ Fârûkî, a.g.e, s. 355.

⁵⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, c. VII, s. 226-228.

Sayıları 100.000'i bulan işçi, sanatkâr ve mimarın bir araya getirilip, gerekli tüm hazırlıkların tamamlanmasının ardından, 145/762 yılında inşasına başlanan Abbasî başkenti Bağdat⁵⁷, deniz ticaretine açık bir konumda olması ve Hinderlandının geniş bir coğrafyayı kapsıyor olması ile hem bir cazibe merkezi hem de İslam medeniyetinin bilim ve düşünce merkezi hâline getirildi. Öyle ki Bağdat'ın bu gelişimi birçok batılı tarihçi tarafından çeşitli adlarla tabir edilmektedir⁵⁸. Hicri 149/766 yılında Abbasî devletinin hilafet merkezi olarak tamamlanan ve *Medinetü's-Selam* (selam ve esenlik şehri) diye isimlendirilen Bağdat⁵⁹, İslam dünyası'nın en önemli şehirlerinden biri hâline geldi. Ebu Cafer el-Mansur'un arzusu üzerine kurulup gelişen Bağdat, yaklaşık beş yüzyıllık Abbasî hilafeti boyunca bilim ve kültüre hayranlık duyan Abbasî halifelerinin sağladığı akıl ve sağduyu birlikteliği sayesinde çok sayıda entelektüelin yetişmesine vesile olan seçkin kültürel bir merkez oldu. Bu gelişmenin temel nedeni, Abbasî halifelerinin gerçekleştirdikleri bilim ve akla dayalı seçkin işlerdi. Bu etkinliklerin başında ise bilim ve kültürün seçkin yapıtlarını toplamaya ek olarak, halifelerin *Beytü'l Hikme* (Bilgelik Evi) olarak tanınan ve çok sayıda bilge ve bilginin bir araya getirildiği tarihteki en büyük bilim ve düşünce akademisini oluşturmalarıydı. Burada toplanmış olan Ortaçağ bilgeleri; her gün çeviri, okuma, yazma, konuşma, diyalog ve tartışma ortamı içerisindeydiler ve bu haliyle "*Beytü'l Hikme*", Arapça, Farsça, İbranice, Süryanice, Grekçe, Latince ve Sanskritçe gibi konuşulan farklı dillerin bir potada eritildiği gerçek bir kozmopolit mekân hâline geldi⁶⁰.

Özellikle bu dönemde Bağdat'ta açılan tıp okullarının yanına, öğrencilerin pratik yaptığı, öğretmenlerin de hocalıkla birlikte araştırmalarda buldukları hastaneler ve tedavi merkezleri kuruldu. Daha sonra Müslüman hastaneleri akıl hastalıkları ile fizikî hastalıkların, bu da bulaşıcı ve bulaşıcı olmayan hastalıkların tedavi edileceği ayrı hastanelere ayrıldı. Ayrıca bir devenin çektiği yatakları, suyu, ilaçları, ameliyat ve tecrit odaları, doktor, hemşire, hastabakıcıları, memurları ve hizmetlileriyle karavanı andıran seyyar hastanelerde yine ilk kez Abbasiler döneminde hizmete sokularak yeni bir çığır açıldı. Seyyar hastane, salgınlara ve tabii afetlere maruz kalanlara yardım götürmek için şehirden şehre ve köyden köye dolaşıyordu. Bu dönemdeki hastanelerde, bazı eğlence kabilinden malzemeler ve görevli musiki icracıları da yer alıyordu. Seyyar hastane mahkûmlara ve gardiyanlara hizmet götürmek için hapishanelerde de kamp kurma hakkına sahipti. Bunlar, hastanesi olmayan bir şehre geldiğinde; fakirler, sakatlar, yolcular, acizler ve miskinlere hizmet veriyorlardı. Toplumun her ferdine hizmet veren bu hastaneler, kendi eczanesine, mutfağına, terzihanesine ve kütüphanesine sahipti. Devlet tarafından ya da şahsî bağışlar sonucu tesis edilen bu hastanelerdeki sağlık hizmetlerinden herhangi bir ücret talep edilmiyordu⁶¹. Halife el-Mutezid (279-292/889-902) döneminde Bağdat hapishaneleri için yiyecek, su ve mahkûmların diğer ihtiyaçlarını karşılamak üzere ayda 1500 dinar paranın yanı sıra bu hapishanelere özel hekimler tahsis edildi. Tutuklu bulunan mahkûmlar günlük olarak sağlık kontrolünden geçirilip, gerekli görüldüğünde bunlar için ilaçlı tedavi uygulanıyordu⁶².

Tahir b. Hüseyin, Me'mûn tarafından Mısır valiliğine tayin edilen oğlu Abdullah'a yazdığı

⁵⁷ Taberî, *Târihu't-Taberî*, c. II, s. 614; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, c. V, s. 452; Ebu Bekr Ahmet b. Ali Hatîb el-Bağdâdî; *Târihu Bağdâd*, c. I, Kahire, 1951, s. 87-88; Hitti, *a.g.e.*, c. I, s. 449-50; Dürî, "Bağdat", *DİA*, İstanbul, 1991, c. IV, s. 427; Ahmed Muhtâr el-Abbâdî; *Fi't Tarihi'l Abbasî ve'l Fatimî*, Beyrut, 1971, s. 56.

⁵⁸ Birçok batılı tarihçi genellikle VIII. Asır ile XIII. asır arasında kast ederek bu dönemi farklı isimlerle adlandırmaktadırlar. Claud Cahen, "*Klasik İslam*", Braudel "*Abbasî Dönemeci ve İslam'ın Altın Çağı*", Miquel "*Bağdat Halifeliği ve Karşılaşmalar Çağı*", Hodgson, "*Klasik Abbasî Medeniyeti*" ile "*Erken Ortaçağ*", Goitein ise "*Ara Medeniyet*", Ahmet Emin "*Duha'l-İslam*" ve "*Zuhru'l-İslam*", Adem Mez ise "*İslam Rönesansı*" sıfatını yakıştırmaktadırlar. Geniş bilgi için Bkz; Mustafa Demirci, Bütün Yollar Bağdat'a Çıkar: "Antik Çağ Bilim ve Düşüncenin Bağdat'a İntikali", *Uluslararası Medinetü's-Selam Sempozyumu*, İstanbul, 2008.

⁵⁹ Taberî, *a.g.e.*, c. IX, s. 241; Dineverî, *Ahbâru't Tivâl*, s. 350; Belâzûrî, *Fütûh*, s. 422; Kazvinî, *Âsâr*, s. 313; Hitti, *a.g.e.*, c. I, s. 449-450; Mustafa Cezar, *Türkler'de Şehir ve Mimarlık*, İstanbul, 1977, s. 88; Karl Brockelman, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (çev. Neşet Çağatay), Ankara, 2002, s. 87.

⁶⁰ Ahmet Çelebi, *a.g.e.*, *D.G.B.İ.T.*, c. III, s. 480 vd; Hüseyin Gazi Topdemir-Yavuz Unat, *Bilim Tarihi*, İstanbul, 2012, s. 103.

⁶¹ Fârûkî, *a.g.e.*, s. 356.

⁶² Mez, *a.g.e.*, s. 422.

meşhur mektubunda ona: “Müslümanların hastaları için barınacak evler (hastaneler) yap, onlar için merhametle davranacak hizmetçiler ve hastalıklarını tedavi edecek tabîpler tayin et, beytülmalden israfa kaçmamak şartı ile onların arzularını karşılamağa çalış” diye nasihat ediyordu⁶³. Özellikle Bağdat’ta çok büyük bir akıl hastanesi bulunuyordu. Burası Vasıt’a giden yol üzerindeki eski Ezekiel Manastırı idi. Bu akıl hastanesinde zincirlerle, kamçı başta gelen aletler arasındaydı. el-Mutezid zamanında (279-292/889-902) Bağdat’ta, hekimler, gardiyanlar, göz doktorları -ki bunlar yegâne mütehassıslardı- akıl hastalarının bakıcıları ve kapıcıların maaşları ile fırın, yemek ve ilaçlar için ayda 450 dinar tahsis edilmiştir. Yine Abbasî halifesi el-Muktedir’in (295-320/908-932) veziri İbnü’l-Furât da Hicri 311/923 yılında Bağdat’ta bir hastane kurarak bu hastanenin masrafları için kendi şahsi kasasından her ay 200 dinar bağışta bulunuyordu⁶⁴.

Abbasîler devrinde inşa edilen hastanelerin yapımında Türklerin de önemli katkısı oldu. Özellikle bir Türk cariyeden dünyaya gelen Abbasî halifesi el-Muktedir Billah’ın (295-320/908-932) bu konuda muhakkak zikredilmesi gerekmektedir. El-Müktefî Billah’tan (289-295/902-908) sonra çocuk denecek bir yaşta hilafeti devralan el-Muktedir Billah’ın, en önemli hizmetlerinden biri, Bağdat’ta “*Bâbü’ş-Şam*” mevkiinde bütün masraflarını kendisinin üstlenerek yaptırdığı hastaneyi halkın sağlık hizmetine sunmasıdır⁶⁵. Yine aynı şekilde el-Muktedir’in annesi Şağab Hatun da, bütün masraflarını şahsi servetinden karşılayarak Bağdat’ta modern ve büyük bir hastane yaptıranlar arasındaydı. Bağdat’ın “*Suku’l-Yahya*” denilen mevkisinde yapılan bu büyük hastaneye daha sonra, “*Bîmâristanü Seyyide Ümmü’l-Muktedir*” (Valide Sultan hastanesi) adı verildi. Hastane; yoksul, düşkün, hasta ve zavallı kimseler de dâhil, bütün Bağdat halkına hiçbir din, dil, ırk ve mezhep ayırımı gözetmeksizin sağlık hizmetleri verecek ve burada yatan hastaların, hiç bir ücret ödemediği tedavisi yapılacaktı. Daha ziyade bir külliye olarak temeli atılan ve o devirlere kadar Bağdat’ta bir eşi ve benzeri olmayan söz konusu hastanenin bütün inşaat masrafları Şağab Hatun’un, şahsi servetinden karşılanıyordu. Dönemin ünlü hekimlerinden Harranlı büyük tıp âlimi Sinan b. Sabit b. Kurra⁶⁶ “Başhekim” olarak bu hastaneye atandı. Hastanede, pek tabii olarak onun yanında birçok pratisyen hekim ve hizmetli de görev yapmakta idi⁶⁷. Sinan b. Sabit, tıp ilmi ve hekimlikteki üstün yeteneğinin yanı sıra hikmet, felsefe ve astronomide de otorite bir kimse idi. Daha önce de zikrettiğimiz üzere Bağdat’ta bir kimsenin hekimlik yapması, onun imtihanını başarı ile geçmesi ve icazet alması ile mümkün oluyordu⁶⁸. Bağdat’ta kurulan bu yeni ve muazzam hastanenin başhekimliği ve diğer görevlilerinin aylıkları kendi derecelerine göre tespit ediliyordu. Bunların dışında hastanenin sağlık masrafları yıllık 7000 dinardı⁶⁹.

Muktedir’in nazarında büyük bir itibar ve kıymeti olan tabiplerin başında yer alan Sinan b. Sabit, halife el-Muktedir’den tıpkı annesi gibi bir hastane yapmasını istedi. el-Muktedir, onun bu teklifini olumlu bularak, Bağdat şehrinin dört önemli giriş kapısından biri olan “*Bâbü’ş-Şam*” mevkisinde hastanenin yapılmasını emretti. Daha sonra “*Mâristan el-Muktedir*” diye anılan bu hastane, Şağab Hatun’un yaptırdığı hastaneden daha küçüktü. Zira, Şağab Hatun’un hastanesinin aylık masrafı 600 dinar (24 kg altın) iken el-Muktedir hastanesinin aylık masrafı 200 dinar (8 kg altın) idi. Bu hastanenin her türlü masrafları, hastaların bakımı, tedavi ve ilaçlar da dâhil, el-Muktedir’in şahsi kasasından ödeniyordu⁷⁰.

⁶³ İbnü’l-Esir, *a.g.e.*, c. VI, s. 325-327; Mez, *a.g.e.*, s. 423.

⁶⁴ Mez, *a.g.e.*, s. 424; Corci Zeydan, *Tarihu’t-Temeddüni’l İslamî*, c. II, s. 206.

⁶⁵ Corci Zeydan, *a.g.e.*, c. II, s. 206.

⁶⁶ J. Ruska, “Sabit b. Kurra”, *IA*, c. X, Eskişehir, 1997, s. 15.

⁶⁷ Zekariya Kitapçı, *Orta Asya Türk İslam Medeniyeti Matematik Tıp Eczacılık ve Astronomi İlminin Gelişmesinde Türklerin Yeri*, Konya, 2008, s. 119; Adam Mez, *a.g.e.*, s. 424; Hitti, *a.g.e.*, c. II, s. 558.

⁶⁸ Mez, *a.g.e.*, s. 424; Fârûkî, *a.g.e.*, s. 355; Kitapçı, *a.g.e.*, s. 119; Aksoy, *a.g.e.*, s. 53.

⁶⁹ İsmâil b. Ömer İbnü’l Kesir, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, (trc. Mehmet Keskin), c. XI, İstanbul, 1994, s. 128.

⁷⁰ İbnü’l Cevzi, *el-Muntazam*, c. XIII, Beyrut, 1992, s. 178; Ali b. Muhammed İbnü’l Esir (630/1232); *el-Kâmil fi’t-Târih* (trc. A. Ağırakça-A. Özyayın), c. VIII, İstanbul, 1985, s. 115; Corci Zeydan, *a.g.e.*, c. II, s. 206; A. Özyayın, “el-Muktedir Billah”, *DİA*, c. XXXI, İstanbul, 2006, s. 145; Kitapçı, *a.g.e.*, s. 122-123; Zekariya Kitapçı, *Şağab Hatun*, İstanbul, 1995, s. 31.

Bağdat'ta hastane yaptırılanlar arasında bir diğer önemli şahsiyet ise Abbasî Halifesi er-Râdî Billah'ın (322-329/934-940) "*Emiru'l-Ümera*"sı olan Emir Beckem et-Türkî (öl. 330/941) idi⁷¹. Askerlik mesleğinde gösterdiği üstün başarılarının yanı sıra, hayır ve hasenata düşkünlüğüyle de ün kazanan Beckem et-Türkî, Bağdat'ta modern bir hastane yaptırılanlar arasında yer almaktadır. Bu hastane, başhekim Sabit b. Sinan'ın istek ve tavsiyesi üzerine yaptırıldı. Halife er-Râdî'nin ölümünden sonra Beckem, başhekim Sinan b. Sabit'e bir elçi göndererek onun Vasıt'a gelmesini istedi. Beckem bu büyük hekimi, Vasıt'ta çok güzel karşılayarak kendisine danışman "*Bilge Vezir*" olarak görevlendirdi. Sinan b. Sabit, el-Muktedir örneğinde gördüğümüz gibi bu Türk komutanının da sağlık hizmetlerine dikkatini çekerek bir hastane yaptırmasını istedi. Sinan b. Sabit'in tavsiyelerine uyan Beckem Dicle'nin batı kenarına bir zamanlar Hârûnürreşid'in sarayının bulunduğu küçük ve güzel bir tepede hastane inşa ettirmeye başladı ancak inşaatı uzun zaman yarıda kalan bu hastane, Adûddeve tarafından 368/978 yılında tekrar ele alınmış ve 371/981 yılında hekimler, hastabakıcılar (mualicûn), hademeler (huzzân), kapıcılar (bevvâbûn), idareciler (vükela), murakıplar (nâtûrûn) tayin edilerek hizmete açılmıştır⁷². Yine bir diğer hastane Mu'izzüddeve tarafından⁷³ 355/966 yılında Dicle nehrinin kenarında yapılarak, idamesi için yaklaşık 1000 dinar gelir getiren gayrimenkuller buraya vakfedilmiştir⁷⁴.

Abbasiler döneminde en ünlü hastanelerden bir diğeri ise Ahmed b. Tulûn tarafından 259/872'de Kahire'de yaptırıldı. Hastane her türlü hastalıktan muzdarip olana açıktı. Burada, hastanın üzerinden giysileri, takıları ve bütün şahsî eşyaları alınıyor ve ayrılana kadar hastane kasasında muhafaza ediliyordu. Kalâvun'un 683/1284'de Kahire'de inşa ettirdiği Dârü's-Şifâ hastanesi ise Napolyon'un 1213/1789 tarihinde Mısır'ı işgaline kadar çalışmayı sürdürdü. Bu tarihte özel amaçlı bir psikiyatri hastanesine dönüştürüldü ki, bugün hala mevcuttur. El-Muktedir Hicri 303/915 tarihinde Bağdat'ta Sinân b. Sâbit'in başhekimliği ve yönetiminde tıbbî maharetiyle ün kazanmış yeni bir hastane kurdu⁷⁵. Aynı yüzyılın ilerleyen tarihlerinde (371/981) Buveyhoğullarından Adûdü'd-devle tarafından Bağdat'ta *al-Huld* sarayının ta'dili ile tesis edilen *Adudî Hastanesi*, 24 sürekli hekime, büyük bir tıp kütüphanesine, ders salonlarına ve Müslüman dünyasının her köşesinden yüzlerce öğrenciyeye sahip bir diğer hastaneydi. Dicle'nin batı yakasında işletmeye açılan bu hastane, Tuğrul Bey Bağdat'a geldiğinde (446/1055)⁷⁶ hâlâ mevcuttu. Harabe olmaya yüz tutan bu hastane Tuğrul Bey zamanında Abdülmelik Ebû Mansûr b. Yusuf tarafından teftiş edilip tamir ettirildi ve 3 hazinedarla 28 hekim tayin edilerek tekrar hizmete açıldı⁷⁷.

III. Abbasiler Dönemi Tıbbının Önde Gelen Hekimleri

⁷¹ Zekeriya Kitapçı, *Orta Doğuda Türk Askeri Varlığının Zuhuru*, İstanbul, 1987, s. 18.

⁷² İbnü'l Cevzi, *el-Muntazam*, c. XIV. s. 9-10; İbn Kesir, *a.g.e.*, c. VIII, s. 309 vd, c. XI. s. 200; L. Öztürk, *İslâm Dünyasında Hastaneler*, İstanbul, 2007, s. 177; Zekeriya Kitapçı, *Tıp Eczacılık*, s. 123-124; Zekeriya Kitapçı, *Türk Askeri Varlığının Zuhuru*, s. 18; Mez, *a.g.e.*, s. 424.

⁷³ Mu'izzü'd-devle Hicri 350/962 yılında hastalanarak küçük abdestini yapamaz duruma düşmüştü. Çok şiddetli zorluk ve meşakkatler neticesinde idrar yolundan kan geldiği, kandan sonra idrar ve kum ile taş düşürdüğü kaydedilmektedir. Mu'izzüddeve'nin bu hastalığı geçip, tekrar sıhhatine kavuşunca Ahvâz'a gitmeğe niyetlendi. Bütün bu hastalıklarının sebebinin Bağdâd'da ikamet etmekten kaynaklandığına, şayet Ahvâz'a geri dönecek olursa orada tekrar sıhhatine geri kavuşacağına inanıyordu. Halbuki yaşının bir hayli ilerlediğini, artık genç olmadığını unuttuyordu. Bağdâd'dan ayrılp da Kelvâza'ya geldiğinde buradan Ahvâz'a doğru yoluna devam etmek isterken adamlarından bazıları burada ikamet etmesini tavsiye ettiler ve şayet Ahvâz'a mutlaka gitmeyi düşünüyorsa bunda acele etmemesini söylediler. Yanında bulunan adamları, vatanlarından ayrı düşmek istemediklerinden hiç kimse onun Ahvâz'a gitmesini istemiyordu. Bu yüzden sürekli Bağdâd'a geri dönmesini tavsiye edip duruyorlardı. Bu yakın adamları Mu'izzüddeve'ye Bağdâd'a geri dönüp şehrin en yüksek bir tepesinde havadar bir yerde; havası temiz, suyu güzel bir mıntıkada yüksekçe bir yaptırmasını tavsiye ettiler. Mu'izzüddeve hemen buranın yapılmasını emretti ve vefat etmeden evvel bu binanın yapılmasına on üç milyon dinar harcadı. Hatta masrafların bir kısmını, bazı adamlarının mallarını müsadere ederek karşıladı. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. VIII, s. 461 vd.

⁷⁴ Mez, *a.g.e.*, s. 424.

⁷⁵ Mez, *a.g.e.*, s. 424.

⁷⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. IX, s. 462-463.

⁷⁷ Arslan Terzioğlu, "Yerli ve Yabancı Kaynaklar Işığında Selçuklu Hastaneleri ve Tababetin Avrupa'ya Tesirleri", *Türkler Ansiklopedisi*, c. V, Ankara, 2002, s. 728-730.

İslam tıbbı, hastaneleri, tabipleri ve bu hususlardaki daha birçok bilgi; İbni Ebî Usaybia (668/1269) tarafından onbeş bölüm şeklinde kaleme alınan “*Uyûnü'l-enbâ fî Tabakâtu'l-Etubbâ*” adlı eserde bir araya toplanmıştır⁷⁸. Cündişâpûr'daki hastanenin başhekimisi olan ve tıbbi telifatı ile şöhret kazanan Curcîs b. Cebrail, Abbasîlerin ilk dönemlerindeki en ünlü tabiplerden idi. Hicri 148/765 yılında midyesinden rahatsızlanan Abbasî halifesi Ebu Cafer el-Mansur'u tedavi etmek üzere bizzat halife tarafından Bağdat'a davet edildi. İyi bir tedavi neticesinde halifeyi sağlığına kavuşturan Curcîs böylece Mansur'un güvenini kazandı ve bu sayede Bağdat'ta kalarak halifeye hizmet etti. Curcîs b. Cibrâil (ö. 152/769) Cündişâpûr tıp okulunda yetişen Buhtîşû hekim sülâlesinin üçüncü üyesidir. I. Buhtîşû'nun torunu, I. Cibrâil'in oğlu olduğu için Curcîs b. Cibrâil b. Buhtîşû künyesiyle anılır. Curcîs, Bağdat'a çağrıldığında Cündişâpûr'daki hastanenin yönetimini oğlu Buhtîşû'ya bırakıp öğrencilerinden İsa b. Şuhlaf (Şehlâ) ile İbrahim'i yanına alarak Bağdat'a gitti ve halife iyi oluncaya kadar yanında dört yıl kaldı. Hâzık bir hekim olmasının yanı sıra kılık ve kıyafetiyle, vakar ve sohbetleriyle halife Mansûr'un takdirini kazandı. Hanımı ihtiyar ve hasta olduğu için Bağdat'taki hizmetini öğrencileri görüyordu. Bu durumu öğrenen halife kendisine üç tane Rum câriye hediye ettiyse de o dinî gerekçelerle bunları kabul etmedi. Bu davranışından hoşlanan halife ona en güzel köşklerinden birini tahsis etti. Hicri 152 (M/769) yılında kendisi de hastalanan Curcîs b. Cebrail, memleketinde atalarının gömülü olduğu topraklarda ölmek istediğini söyleyerek halifeden izin istedi. Halife yapmış olduğu hizmetlere karşılık ona 10.000 dirhem para ve hizmetini görececek birkaç hizmetçi vererek memleketine uğurladı. Curcîs kısa bir süre sonra orada öldü. Curcîs'in ardından başhekimlik görevi onun öğrencisi İsa b. Şehlâ'ya tevdi edildi. Ancak İsa b. Şehlâ, zamanla bu görevin kendisine verdiği birtakım imtiyazlardan ve halifeye yakınlığından dolayı kibirlenerek, bazı kimselerden zoraki para toplamaya başladı. Halifenin bu durumdan haberdar olması üzerine İsa b. Şehlâ görevinden azledildi ve yerine Curcîs'in bir başka öğrencisi İbrahim getirildi. Halife Mansur'un vefatına kadar da bu kişi görevde kaldı⁷⁹.

Curcîs b. Buhtîşû Bağdat'ta kaldığı süre zarfında Halife Mansûr'a Yunanca ve Süryânice'den birçok nakiller ve tercümelemeler yaptı. Bu arada *Kennâş el-Meşhur* (faydalı bilgiler) ve *Kitabu'l-Ahlât* (Karışımlar kitabı) gibi eserleri kaleme aldı ve Süryânice bir tıp kitabı derledi. Bu eser daha sonra Huneyn b. İshak tarafından Arapçaya tercüme edildi. Ebû Bekir er-Râzî'nin bu kitaptan iktibaslar yaptığı söylenmektedir⁸⁰. Babasının yanından ayrılmayarak ondan tıp ilmi ile ilgili tüm incelikleri öğrenen Buhtîşû b. Curcîs ise döneme damgasını vuran ve tıp sahasında kendisini oldukça iyi yetiştiren hekimlerden bir diğeri idi. Halife el-Mehdi zamanında⁸¹ (158-169/775-785), Musa el-Hâdi ağır bir hastalığa yakalanınca, Bağdat'a çağrıldı ve veliahdı tedaviye muvaffak oldu. Ancak veliahdın annesi el-Hayzurân, kendisinin hususi hekimi olan Ebû Kureyş'i himaye etmek için Buhtîşû aleyhinde faaliyetlerde bulundu ve neticede halife el-Mehdi, kıskançlığın ilerlemesine engel olmak amacıyla onu Cündişâpûr'a geri gönderdi. Babasının ardından hilafeti devralan Musa el-Hâdi (169-170/785-786)⁸², vefat etmeden önce ona bakan tabiplerin arasında yer alan Ebu Kureyş İsa, Abdullah el-Tayfurî ve Davud b. Serabyun adlı doktorlara, kendisini bir türlü iyileştiremediklerinden dolayı; “*siz benim paralarımı alıyor ancak bunun karşılığında hiçbir şey yapmıyorsunuz*” diyerek kızılıyordu⁸³. Hekimler ise ellerinden gelen her şeyi yaptıklarını ancak başarı ve şifanın Allah'tan olduğunu söyleyince Musa el-Hâdi bu cevaba oldukça kızdı ve hemen bu hekimlerin başlarının vurulmasını emretti. Ardından yanındaki adamına *Sarsar Nehri* bölgesinde Abdul Yeşu' b. Nasr adında hünerli bir tabip olduğunu duyduğunu ve onun kendisine

⁷⁸İbnü'l Esir, *a.g.e.*, c. IX, s. 25-27; Fârûkî, *a.g.e.*, s. 356.

⁷⁹Ebî Usaybi'a, *a.g.e.*, c. I, s. 139-141; Corci Zeydan, *Tarihu't-Temeddini'l İslamî*, c. II, s. 152, c. III, 156.

⁸⁰Ebî Usaybi'a, *a.g.e.*, c. I, s. 140-141; Hasan Doğruyol, “Buhtîşû”, *DİA*, c. VI, s. 378.; C. Brockelmann “Bahtîşû”, *İA*, c. II, s. 239-240.

⁸¹Halife el-Mehdi'nin Hicri 159/775 yılında asker ve gönüllülerden meydana gelen büyük bir orduyu deniz yoluyla Hindistan'a gönderdi. Ancak bu ordunun içerisinde ağızlarında görülen bir hastalık baş gösterdi ve bu yüzden bine yakın Müslüman askerin öldüğü kaydedilmektedir. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. VI, s. 48-49.

⁸²İbnü'l Esir, el-Hadi'nin vefat ettiği yıllarda, Bağdâd ve Basra'da veba hastalığı görüldüğünü ve ayrıca halk arasında şiddetli bir öksürük yayıldığını zikretmektedir. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. VI, s. 71-72.

⁸³Ebî Usaybi'a, *a.g.e.*, c. I, s. 141.

getirilmesini emretti. Ancak el-Hadi'nin yardımcısı, halifenin hastalığın şiddetinden dolayı akli dengesinin yerinde olmadığına kanaat getirerek bu emri uygulamadı⁸⁴.

Miladi 787 (H/171) yılında halife Hârûnürreşîd şiddetli bir baş ağrısına tutulmuş ve Yahya b. Halid el-Bermeki'ye doktorların bu ağrıyı bir türlü geçiremediklerinden dolayı dert yanmıştı. Bunun üzerine Yahya, saray hekimlerinden Ebu Kureyş hem babanızın hem de annenizin doktorudur dedi. Halife ise onun tıptan anlamadığını ve kendisine sadece yaşından dolayı hürmet ettiğini ifade etti ve kendisine iyi bir doktor bulmasını istedi. Yahya, halifenin kardeşi Musa el-Hâdi hastalığa yakalandığında, Cündişâpûr'dan Buhtîşû adında bir hekimin getirildiğini söyleyince, halife hemen onun getirilmesini emretti. Ancak Yahya onun Ebu Kureyş'in kıskançlığından dolayı memleketine geri döndüğünü belirtti. Bunun üzerine halife hemen bir berid⁸⁵ görevlisinin Cündişâpûr'a gönderilerek Buhtîşû'nun getirilmesini söyledi. Berid görevlisinin oraya ulaşmasının ardından Buhtîşû halifenin davetine icabet ederek tekrar Bağdat'a geldi. Hârûnürreşîd; huzuruna çıkarak kendisini Arapça ve Farsça selamlayan Buhtîşû ile Yahya'nın konuşmasını istedi. Ancak Yahya b. Halid el-Bermeki, "ey Müminlerin emiri! isterseniz saraydaki diğer tabipleri çağıralım onlar konuşsun" dedi. Ebu Kureyş, Abdullah el-Tayfurî ve Davud b. Serabyun gibi hekimler Buhtîşû'yu görünce ilk olarak Ebu Kureyş söz alarak; "ey Müminlerin emiri! bu topluluk içinde bu adama meydan okuyacak kimse yoktur, çünkü onun aileden gelen bir asaleti ve bu sahada engin bir bilgisi vardır dedi". Bunun üzerine halife daha önceden planladığı şekilde içi hayvan idrarı dolu bir kap getirilmesini istedi. Ardından Buhtîşû'ya bunun ne idrarı olduğunu sorduğunda o bunun bir hayvana ait olduğunu söyledi. Ebu Kureyş ise onun insan idrarı olduğu konusunda ısrar etti. Buhtîşû, kokusu ve rengi itibarıyla onun asla bir insana ait olamayacağını ve bunun kesinlikle hayvan idrarı olduğunu belirtti. Halife, bu idrarın sahibinin ne yiyip içmesi gerektiğini sorunca Buhtîşû onun en iyi cins arpa ile beslenmesi gerektiğini ifade etti. Bu cevaba oldukça gülen halife, Buhtîşû'yu çeşitli hediyelerle taltif ederek onun en iyi şekilde ağırlanması için adamlarına emir verdi ve onu başhekim olarak tayin etti. Yaklaşık on dört yıl Abbasî sarayında hizmet veren Buhtîşû, hicri 185 (M/801) yılında öldü⁸⁶.

Tedavi yöntemleri hususunda Buhtîşû sülâlesinin en yetenekli hekimlerinden olan Cebrail b. Buhtîşû (ö. 213/828), babası tarafından yetiştirildi. Buhtîşû 175/791 yılında Cafer b. Yahya el-Bermeki'yi tedavi ederken bu zata kendi oğlu Cebrail'i hususi hekim olarak tavsiye etmişti. Hârûnürreşîd'in çok sevdiği bir cariyesini yakaladığı isterik felçten kurtaran Cebrail, halifeyi oldukça memnun etti ve böylece halifenin güvenini kazanan Cebrail hususi hekimliğe getirildi. Hârûnürreşîd Cebrail'i öylesine seviyordu ki onsuz sofraya dahi oturmuyordu⁸⁷. Ancak Hârûnürreşîd'in İran'da Tus şehrindeki son hastalığı esnasında⁸⁸, hastalık ve tedavi hakkında fikrini

⁸⁴Ebî Usaybi'a, *a.g.e.*, c. I, s. 142.

⁸⁵Bu memurlar, merkez ve vilâyetler arasındaki haberleşmeyi temin etmekten başka, hükümete veya saraya ait eşyanın nakli, resmî vazife ile bir yerden başka bir yere gönderilen memurların sevki gibi işler ile de uğraşıyordu. Bkz; W. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi* (çev. Fuat Köprülü), Ankara, 2004, s. 276-277; Philip Hitti, *a.g.e.*, c. I, s. 499; İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi*, Ankara, 1980, s. 66; M. Fuad Köprülü, "Berid", *İA*, c. II, İstanbul, 1979, s. 543; Mez, *a.g.e.*, s. 101; Mustafa Dağ, *Erken Dönem İslam Dünyasında Berid Teşkilatı ve İstihbarat*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2012, s. 53 vd.

⁸⁶Ebî Usaybi'a, *a.g.e.*, s. 141-142; Brockelmann "Bahtîşû", *İA*, c. II, s. 240.

⁸⁷Ebî Usaybi'a, *a.g.e.*, s. 143; Brockelmann "Bahtîşû", *İA*, c. II, s. 239.

⁸⁸İbnü'l Esir, Hicri 193/809 yılında Tus'ta vefat eden Hârûnürreşîd'in ölümüyle ilgili Cebrail b. Buhtîşû'nun şunları söylediğini kaydetmektedir: Rakka'da Harun'la beraber bulunduğum sırada onun geceki hâllerini öğrenmek için sabah kuşluk vaktinde erkenden ve herkesten önce yanına girerdim. Benimle konuşur, bana açılır ve halk hakkında haberler sorardı. Bir gün huzuruna girdiğimde selâm verdim; yan tarafını kaldıramayacak bir hâlde bulunuyordu ve kendisini düşünceli, kederli ve suratı asık bir vaziyette buldum. Bu hâlde iken onu uzun müddet bekledim, vakit çok uzayınca ileri atıldım, durumunu ve bunun sebebini sordum. Bunun üzerine şöyle dedi: «Düşünceli ve kederli görünmem, bu gece gördüğüm gönlümü dolduran ve beni korkutan bir rüyadan ileri gelmektedir.» Bunun üzerine: «Ey Mü'minlerin emiri! Bu sıkıntıyı benden gider dedim, ellerini ve ayaklarını öptüm, sonra da şunları söyledim: «Rüya daha önceki hatıralardan veya bozuk buharlardan ve kara safranın renk değiştirmesinden ileri gelir. Bunlar vasıtasıyla meydana gelen rüyalar, doğru olmayan karışık düşlerdir.» Bu sözlerim üzerine Hârûn rüyasını bana şöyle anlattı: «Rüyamda şu tahtımın üzerinde kendimi oturur gördüm. Altımdan avucunun içinde kırmızı toprak bulunan bir kol uzandı. Bu kolu tanıyordum, fakat sahibinin ismini bir türlü hatırlamıyordum. Ayrıca sesini duyup da kendisini göremediğim bir şahıs bana:

apaçık söylediğinden gazaba uğradı ve onun yerine çağrılan papaz da telkinleriyle halifeyi Cebrail aleyhinde tahrik edince Hârûnürreşîd Cebrail'i idama mahkûm ettirdi. Fakat Hârûnürreşîd'in veziri Fazl b. Rebî bu hükmün infazını geciktirmeğe muvaffak oldu. Harun'un oğlu el-Emin döneminde halife Cebrail'i sarayına çağırarak ona çeşitli ihsanlarda bulundu. Ancak daha sonra Emin, kardeşi el-Me'mun tarafından iktidardan uzaklaştırılınca, Me'mun veziri Hasan b. Sehl'e; Cebrail'i, Emin'in yanında yer almasından dolayı tutuklayıp hapse atmasını emretti. Halifenin emrini yerine getiren Hasan b. Sehl, Hicri 202 (M/817) yılında ağır bir hastalığa yakalanınca kendisine uygulanan tedaviler cevap vermedi ve Cebrail'e muhtaç oldu. Böylece Cebrail tekrar hürriyetine kavuştu. Ancak Hicri 205 (M/830) yılında Bağdat'a giren Me'mun, Cebrail'in ev hapsinde tutularak hizmetinin görülmemesini emretti. Böylece yeniden gözden düşen Cebrail'in yerine onu kışkırtmak amacıyla damadı Mihail getirildi. Hicri 212 (M/827) yılında el-Me'mun yine Cebrail'i davete mecbur kaldı; çünkü Mihail, halifenin tutulduğu hastalığı tedavide yetersiz kalmıştı. Me'mûn'u, yakalandığı ağır hastalıktan 3 gün içinde ayağa kaldırması neticesinde, daha önceleri elinden alınmış olan bütün servet ve itibarı kendisine iade edilmişse de bir yıl sonra 218/828 öldü ve cenazesi Medâin'deki⁸⁹ St. Sergius Manastır'ına gömüldü⁹⁰.

Klasik kaynaklar içinde Cebrail'in biyografisi için on dört sayfa ayıran İbnü'l-Kıftî, bu ünlü hekimin kütüphanesinde kâtabi tarafından tutulan ve kendisinin üzerinde düzeltmeler yaptığı gelir defterini gördüğünü anlatır. Buna göre sadece Hârûnürreşîd'e hekimlik yaptığı yirmi üç yıl zarfında, ayda 10.000 dirhem olmak üzere, diğer hediyelerle birlikte kazancının 2.300.000 dirhem olduğu anlaşılmaktadır⁹¹. Bu da Abbasî halifelerinin din ve milliyet farkı gözetmeksizin ilmin gelişmesi için her türlü imkânı sağladıklarının önemli bir belgesi sayılabilir. Üç Abbasî halifesinin özel hekimliğini yapmış olan Cebrail'in İslâm dünyasında tıp ilminin gelişmesine önemli katkılarda bulunduğu söylenebilir. Çünkü Grekçe, Süryânice ve Farsça'dan Arapça'ya tercümelerin yapıldığı, Beytü'l-hikme'de telif, tercüme ve tedvin işlerinin en yoğun olduğu bir dönemde yaşamış olan böylesine ünlü bir hekimin bu hareketin dışında kaldığı düşünülemez. Eserleri arasında; *Risale ile'l-Me'mûn fi'l-mat'am ve'l-meşreb*, *Kitâb fi'l-Bâh*, *Şifâtun-nâşi'a ketebehâ li'l-Me'mûn*, *Risale muhtasara Fi't-tıb*, *Künnâşe*, *Kitâb fi şemâ'a-ti'l-bahûr*, *Kitâbü'l-Medhaî ilâ sinâ'a-ti'l-mantık* yer almaktadır⁹².

Cebrail'in ölümünün ardından oğlu Buhtîşû, halife Me'mûn tarafından saray başhekimliğine getirildi ve Bizans üzerine yapılan Anadolu seferinde halifeye refakat etti. Kaynakların verdiği bilgiye göre meslekî şöhretinin yanı sıra halifeleri dahi kışkırtacak kadar mal ve servet edinen

"Defnedileceğin toprak işte bu topraktır." diyordu. Bu arada o şahsa: "Bu toprak hangi yerin toprağıdır?" diye sordum. O da: "Tus şehrinin toprağıdır." dedi. Bundan sonra uzanan kol kayboldu ve konuşma kesildi.» Kendisine şöyle dedim: «Yatağıma girdiğin zaman Horasan meselesini, oradan sana gelecek haberleri ve Horasan'dan bir kısım kimselerin itaattan çıkışıklarını düşündüğünü sanıyorum. İşte bu düşünceler senin rüya görmene sebep olmuştur.» Bu sözlerime: «Evet, öyle oldu.» diyerek karşılık verdi. İçini dökmesini ve biraz eğlenmesini tavsiye ettim, o da söylediklerimi yaptı. Böylece bu rüya meselesini unuttuk. Aradan hayli zaman geçti. Savaşmak üzere Horasan'a hareket ettiği zaman yarı yolda hastalandı ve hastalığı gittikçe arttı; fakat buna rağmen Tûs şehrine geldi. Bu ara Tûs'ta bulunan bir bahçenin içindeki köşkte hasta vaziyette iken daha önce gördüğü bu rüyayı hatırladı ve yerinden fırlayarak düşse kalka hareket etmeğe başladı. Hemen çevresinde toplandık ve ne olduğunu sorduk. Bana: «Rakka'da iken Tûs şehriyle ilgili rüyayı hatırlıyor musun?» diye sordu, sonra başını kaldırıp Mesrûr'a: «Şu bahçenin toprağından bana biraz toprak getir.» dedi. Bunun üzerine Mesrur açık bir kol ile avucunun içinde Harun'a toprak getirdi, Hârûn, Mesrûr'u bu vaziyette görünce: «Allah'a yemin ederim ki, rüyamda gördüğüm kol ve avuç işte bunlardı ve bu kırmızı toprak hiç bir şeyini kaybetmemiş.» dedi. Hemen yüksek sesle ağlamağa başladı ve bundan üç gün sonra da öldü. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. VI, s. 189-192.

⁸⁹Bağdat şehrinin 35 kilometre güney doğusunda bulunan ve erken Ortaçağların en büyük şehri olan Ctesiphon (Tisfun) veya çok sonraları yapılan bir isimlendirmeyle adına Medain denilen şehir, Dicle Nehrinin kenarına kurulmuş yedi antik kentten oluşan büyük bir şehirdir. Stratejik açıdan da önemli bir yer olan Medain şehri, Fırat ve Dicle nehirlerinin sulamış olduğu geniş düzlüklere yakın, aynı zamanda kuzey-güney ve doğu-batı ticaret yollarının çok iyi bir şekilde kontrol edilebildiği bir noktadaydı. Bkz; A. Dietrich, "Medâin", c. VII, *İA*, İstanbul, 1977, s. 448-455; Ayrıca bkz; Hamevî, *a.g.e.*, c. V, s. 88-89; Kazvinî, *Asâr*, s. 453; Hitti, *a.g.e.*, c. I, s. 468-469.

⁹⁰Mahmut Kaya, "Buhtîşû", *DİA*, c. VI, s. 379.

⁹¹Cebraîl'in meslek hayatı boyunca kazandığı para ve değerli eşyalar ile ilgili tafsilatlı açıklama için bkz; Ebî Usaybi'a, *a.g.e.*, s. 153 vd.

⁹²Hasan Doğruyol, "Buhtîşû", *DİA*, c. VI, s. 379.

Buhtîşû'nun, bu sebeple birkaç defa başı derde girdi. Nitekim Halife Vâsık'ın veziri Muhammed b. Abdülmelik (İbnü'z-Zeyyât) ile İbn Ebû Duâd onun şöhret ve servetini, halife nezdindeki itibarını kıskandıkları için her vesile ile aleyhinde halifeye telkinde bulunuyorlardı. Nihayet halife ikna edilerek 230/844'te bütün servetine el kondu ve kendisi Cündişâpûr'a sürgün edildi. Ancak bu olaydan dört yıl sonra Vâsık'ın tutulduğu istiska (hydropsie) hastalığını tedavide hekimler başarısız kalınca tekrar Bağdat'a çağırıldıysa da o gelmeden halife öldü. Vâsık'ın yerine geçen Mütevekkil döneminde 12 yıl boyunca büyük bir hürmet ve itibara mazhar olan Buhtîşû, yeniden eski itibarına kavuştu ve büyük bir servet edindi. Gerek giyim kuşamıyla gerekse evinin dekor ve konforuyla Halife Mütevekkil'i taklit ediyordu. Sahip olduğu geniş imkânlar sayesinde ünlü mütercim Huneyn b. İshak'a, Galen'in (Câlnûs) eserlerini Arapçaya çevirmesi için büyük paralar vermekle beraber aynı zamanda Mütevekkil'in ona karşı olan sevgisinden dolayı onu kıskanıyordu. Nihayet meslek ahlakıyla bağdaşmayan bazı hareketleriyle Huneyn b. İshak'ı halifenin gözünden düşürmeyi başardı. Fakat aşırı kıskançlık ve servet düşkünlüğü sebebiyle sonunda kendisi de gözden düştü; 244/858'de tekrar servetine el konarak Bahreyn'e sürgün edildi ve orada öldü (256/870)⁹³.

Oldukça hareketli bir ömür süren Buhtîşû'nun "*Kitâbü'l-li acâme calâ tarîki-mes'ele ve 7 cevâb*" adlı eserinin yanı sıra; "*Risâletühü'lleti 'amilehâ ile'l-Me'mun fi tedbiri'l-beden cevaben 'an kitâbihi yes'elü zâlike*", "*Nesâ'ihu'r-ruhban fi'l-edviyeti'l-mürekkebe*", "*Muhtasar bi-hasebi'l-ilmân ilmi'l-izmân ve'l-ebdan*", "*Risale fihâ nüket min mahfiyyâti'r-rumûz fi't-tıb*", ve "*Nebze fi't-tıp*" gibi eserleri mevcuttur⁹⁴.

Abbasî dönemi tıbbının önemli simalarından biri olan ve eski Yunan tıbbı ile felsefesinin İslâm dünyasına intikalinde önemli rol oynayan mütercim hekimlerden Ebû Zeyd Huneyn b. İshak el-İbâdî (194-260/809-873) ise Hîre'de dünyaya geldi. Ailesi İbâd adıyla bilinen Hıristiyan Arap kabilesine mensup olduğundan İbâdî nisbesiyle anılmıştır. Babası İshak eczacılıkla meşguldü. Baba mesleği Huneyn'i çocuk yaşta etkileyerek tıp ilmine yönlendirdi. Doğduğu yerde Hıristiyan din eğitimi alan Huneyn on iki yaşlarında iken Bağdat'a gitti. Burada Cündişâpûr menşeli hekim İbn Mâseveyh'in öğrencisi oldu. Ancak Huneyn'in soru sormayı ve tartışmayı seven tabiatı hocasını rahatsız ediyordu. Esasen Bağdat'ta faaliyet gösteren Cündişâpûr kökenli hekimler, genellikle halkı tüccar olan Hîrelilerin tıpla meşgul olmasını hoş karşılamıyorlardı. Huneyn ders esnasındaki ısrarlı sorularına devam edince İbn Mâseveyh onu ders halkasından çıkardı. Bu gurur kırıcı olay Huneyn'i dönemin tıp ve felsefe dili olan Grekçeyi öğrenmeye sevk etti. Bu dili nerede ve kimden okuduğu bilinmemekle beraber önceleri Bağdat'ta ders aldığı, daha sonra da İskenderiye'ye ve Bizans'a gittiği bilinmektedir. Daha sonra Huneyn b. İshak, Grekçe ve Arapça bilgisini ilerletmiş, görgüsünü arttırmış, temel kaynakları toplamış genç bir âlim ve tabip olarak Bağdat'a geri döndü⁹⁵. İlk tercümelerini Abbasî Halifesi Me'mûn'un özel hekimi Cebrail b. Buhtîşû'nun isteği üzerine yapan Huneyn b. İshak, Câlnûs'tan tercüme ettiği "*Fi'l-Kuva't-tabî'iyye*" ve "*Fi Eşnâfi'l-hummeyât*" adlı iki eserle Cebrail'i kendisine hayran bıraktı. Bu gelişmelerden sonra yeniden İbn Mâseveyh'in öğrencisi olan Huneyn, Cebrail'in aracılığıyla Beytül-hikme'ye mütercim olarak kabul edildi. Böylece yoğun bir tercüme dönemi başlamış oldu. Gerek Beytül-hikme gerekse ilmî gelişmeleri yakından takip eden seçkin kişiler için çok sayıda eseri Grekçeden Süryânice ve Arapçaya çevirdi. Halife Me'mûn'un himayesi yanında Benî Mûsâ kardeşlerin kitap temin etmek için Bizans'a gönderdiği heyet arasında Huneyn b. İshak da vardı. Mu'tasım-Billâh, Vâsık-Billâh ve Mütevekkil-Alallah'ın hizmetinde de bulunan Huneyn, tercüme faaliyetinin yanı sıra Mütevekkil'in özel hekimliğini yaptı. Rivayete göre halife bir düşmanı için zehir hazırlamasını isteyince Huneyn dinî inanç ve meslekî ahlâkının böyle bir şeye izin vermediğini söyleyerek teklifi reddetmiş, bunun üzerine hapse atılmıştı. Halifenin ısrarlı taleplerini hapiste iken de reddedince Mütevekkil'in

⁹³ Ali Haydar Bayat, "Buhtîşû", *DİA*, c. VI, s. 379; İbn Ebi Useybe, *a.g.e.*, s. 143 vd; Brockelmann "Bahtîşû", *IA*, c. II, s. 240; Ali Haydar Bayat, "Buhtîşû", *DİA*, c. VI, s. 379; Mahmut Kaya, "Buhtîşû", *DİA*, c. VI, s. 379; Hasan Doğruyol, "Buhtîşû", *DİA*, c. VI, s. 379.

⁹⁴ Ali Haydar Bayat, "Buhtîşû", *DİA*, c. VI, s. 379.

⁹⁵ J. Ruska, "Hunayn b. İshak", *IA*, c. V, Eskişehir, 1997, s. 590. Hasan Kâtipoğlu - İlhan Kutluer, "Huneyn b. İshak", *DİA*, c. XVIII, İstanbul, 1998, s. 377.

güvenini kazandı ve hapisten çıkarılarak halifenin özel hekimliğine tayin edildi⁹⁶.

Huneyn b. İshak'ın asıl şöhretinin zirvesine ulaştığı dönem el-Mütevekkil devri (847-861) oldu. Ancak onun bu şöhreti, meslektaşları tarafından kıskanılmasına ve çeşitli komplolara maruz kalmasına neden oldu. Huneyn, Nastûrî dindaşları arasından çıkan bu hekimlerin kendi aleyhindeki tertiplerini "*Fimâ eşâbehû mine'l-mihan ve 'ş-şedâ'id*" adlı eserinde ele aldı. Özellikle Buhtîşû' b. Cebrail, hileye başvurarak halifenin huzurunda bir ikonun üzerine tükürmesini sağladığı Huneyn'in "*ikonoklast*" (ikon kırıcı) olarak suçlanmasına yol açtı ve bunun sonucunda Huneyn, Bağdat Nastûrîleri'nin dinî lideri olan Theodosios tarafından aforoz edildi. Halife el-Mütevekkil de Hıristiyan değerlerine saygısızlık gösterdiği için olsa gerek Huneyn'i hapse atırarak onu mevkiinden uzaklaştırdı. Ancak altı ay sonra halifenin hastalanması üzerine tedavi için hapisten çıkarılarak mevki ve itibarı kendisine tekrar iade edildi, Buhtîşû b. Cebrail ise sürgüne gönderildi⁹⁷.

Başarılı mütercimliğinin yanında Huneyn b. İshak mesleğini ciddiye alan bir hekim olarak da saygın bir mevkiye sahipti. Kıskançlıkları sebebiyle onunla alay eden ve tıp kitaplarını tercüme etmekten başka hüneri olmadığı halde hekimlik tasladığını ve bu şekilde büyük paralar kazandığını ileri sürenler bulunmasına rağmen, Huneyn yazdığı eserler ile tıp eğitimine önemli katkılar sağladı. Örneğin onun tıp ilmine giriş mahiyetindeki "*Kitâbü'l-Mesâ'il fi't-tib*" adlı eseri birçok hekim tarafından şerh edildi. Bu eser Ortaçağ boyunca İslâm dünyasında, Latince tercümeleri vasıtasıyla da Avrupa'da tıp eğitiminde ders kitabı olarak okutuldu. Huneyn b. İshak'ın tıpla ilgili belli başlı görüşleri de bu eserde yer almaktadır. Ona göre tıp ilmi nazari ve ameli olmak üzere ikiye ayrılır. İnsan bedeni tıp açısından üç ayrı durumda bulunabilir: sağlıklı, hasta veya nötr. Sağlıklı oluşu bedenî fonksiyonların tabii, hastalık ise tabiat dışı olduğu durumdur. Nötr oluş ne mutlak sağlık ne de mutlak hastalık durumudur. Bu üç hal bedenî şartlar, sebepler ve belirtilerle ilgilidir. Hastalık yahut sağlığa yol açan sebepler tabii olan ve olmayanlar şeklinde ikiye ayrılır. Tabii sebepler sağlığı temin edip hasta bedeni iyileştirir; tabiat dışı sebepler ise ya patolojiktir yahut nötr duruma yol açar. Sağlık ve hastalıkta ortak olan zorunlu sebepler ise; Hava, yiyecek ve içecekler, uyku ve uyanıklık, boşaltım hareket ve sükûn ve psikolojik teessürlerdir⁹⁸.

Huneyn b. İshak'ın tercüme ettiği tıp kitapları, eski Yunan tıbbının Arapça (ve Süryânice) konuşulan bütün ilmî havzalarda ulaşılabilir olmasını sağladığı gibi Arapça tıp terminolojisinin gelişmesine de yardımcı oldu. Günümüze ulaşan "*Risâletü Huneyn b. İshâk ilâ 'Alî b. Yahya fi zikri mâ türçime min kütübi Câlînûs bi-'ilmihî ve bâ'di mâ lem yütercem*" adlı eseri sayesinde onun tercüme faaliyeti hakkında ilk elden bilgilere sahip olunmaktadır. Huneyn b. İshak, ayrıntılı bir Câlînûs (Galen) bibliyografyası niteliğindeki bu kitabında Câlînûs'un eserleriyle ilgili olarak her birinin muhtevasını, yazılış amacını, hangi dile kimin için tercüme edildiğini ve kendisiyle talebelerinin bu tercümelemlerin gerçekleştirilmesindeki rolünü belirtmektedir. Risalede Câlînûs'a ait 129 eser tanıtılmakta olup Huneyn'in bunlardan doksan beşini Süryâniceye, otuz dokuzunu Arapçaya çevirdiği anlaşılmaktadır. Bu eserlerden bir kısmı her iki dile de çevrilmiştir. Risale ayrıca, Huneyn'in araştırma teknikleri ve tercüme yöntemi bakımından günümüz standartlarına uygun biçimde çalıştığını ortaya koymaktadır. Daha Önce yapılmış Süryânice tercümelemlerin bazısını yetersiz bularak ıslah eden Huneyn, ıslah edilemeyecek kadar kötü olan bir kısım eseri yeniden tercüme etmiştir. Onun modern teknikleri hatırlatan ilgi çekici asıl yöntemi, bir tenkitli neşir çalışmasının ardından bazı tercümelemlerini mükemmelleştirmesidir. Meselâ henüz on yedi yaşında iken Cibrâil b. Buhtîşû' için yapmış olduğu "*Fi Eşnâfi'l-hummeyât*" adlı eserin tercümesi orijinal yazmadaki kopukluklar yüzünden onu tatmin etmemiş, daha sonra elde ettiği iyi durumdaki nüshalardan yararlanarak eseri yeniden tercüme etmiştir. Aynı şekilde "*Fi'l-Kuva't-tabî'iyye*" adlı eserin kendisine ait ilk Süryânice tercümesini daha sonra tashih etmiş, eseri ayrıca Arapçaya çevirmiş, bu arada ilk yaptığı tercümelemlerin kusurları hakkında okuyucularını uyarmıştır⁹⁹.

⁹⁶ Kâtipoğlu - Kutluer, "Huneyn b. İshâk ", *DİA*, c. XVIII, İstanbul, 1998, s. 377.

⁹⁷ Kâtipoğlu - Kutluer, "Huneyn b. İshâk ", *DİA*, c. XVIII, s. 377.

⁹⁸ Kâtipoğlu - Kutluer, "Huneyn b. İshâk ", *DİA*, c. XVIII, s. 378.

⁹⁹ Kâtipoğlu - Kutluer, "Huneyn b. İshâk ", *DİA*, c. XVIII, s. 378.

Önceleri kendi hattıyla kaleme aldığı tercümelerini daha sonra Ahvel ve Ezrak adlı İki müstensihe yazdıran Huneyn'den İbn Ebû Usaybia dönemine intikal eden yazmalar aşırı derecede hacimli, büyük kûfi harflerle istinsah edilmiş kitaplar halindeydi. İbn Ebû Usaybia eserlerin geniş hacimli olmasını kitaplara ağırlığınca para ödenmesine bağlamaktadır¹⁰⁰.

Huneyn'in tercüme ekolünü oluşturan öteki simalar oğlu İshak b. Huneyn, yeğeni Hubeys b. Hasan el-A'sem, İsa b. Yahya ve İstefan b. Bâsil'dir. Huneyn'in diğer oğlu bir pratisyen hekim olarak kalmış, tercümeyle meşgul olmamıştır. Tıbbı dair çok sayıda eseri bulunan Huneyn b. İshak, metafizik, jeofizik, meteoroloji, zooloji, lengüistik ve Hıristiyan teolojisine dair eserler de kaleme almıştır¹⁰¹. Mes'ûdî onun bir Tevrat mütercimi olduğunu kaydetmektedir¹⁰². Batı'da Johannitus adıyla tanınan Huneyn b. İshak, İslâm dünyasında ilmin gelişmesine hizmet etmiş olan çok yönlü bir ilim ve fikir adamıydı¹⁰³.

Huneyn b. İshak'ın kaleme aldığı başlıca eserler arasında ise şunlar yer almaktadır; 1- *Kitâbü'l-Mesâ'il fi't-tib li'l-müteallimîn*: Câlî'nûs'un Ars Parva'sı gibi soru-cevap tarzında kaleme alınan bu esere İbn Sînâ, Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. Ali b. Ebû Sâdık en-Nîsâbü'rî, Yahya b. Saîd el-Antâkî ve İbnü'n-Nefis tarafından şerhler yazılmıştır. 2- *Kitâbü'l-'Aşr makâlât fi'l-'ayn*: Göz hekimliğine dair olan bu eserin, otuz yıl içinde yazılan on makalenin daha sonra müellif tarafından bir araya getirilmesiyle oluştuğu anlaşılmaktadır. Bir göz hekimi olan Alman şarkiyatçısı Max Meyerhof, eseri İngilizce tercümesi ve bir girişle birlikte yayımlamıştır (Kahire 1928). 3- *el-Mesâ'il fi'l-'ayn*: Üç makeden oluşan ve soru cevap tarzında yazılan eser göz hekimliği üzerine 217 meseleyi ele almakta ve Kitâbü'l-'Aşr makâlât fi'l-'ayn'dan bazı iktibasları içermektedir. 4- *Şerhu Kitâbey Câlî'nûs ilâ Glûkon fi't-te'ettî li-şifâ'i'l-emrâz*: Câlî'nûs'un İskenderiye'deki tıp öğrencileri tarafından okunan altı kitabından dördüncüsüyle ilgili bir şerh olup iki uzun makeden oluşmaktadır. 5- *Risâletü Huneyn b. İshâk ilâ 'Alî b. Yahyâ fî zikri mâ türçime min kütübi Câlî'nûs bi-'ilmihî ve ba'zi mâ lem yütercem*: Dönemin tercüme faaliyetine dair ilk elden bilgiler ihtiva etmesi bakımından bu eser oldukça önemlidir. 6- *Fi'd-Dav'i ve hakikatihî*: Bu eser, müellifin Aristo'ya dayanarak geliştirdiği, ışığın cisim olmayıp araz olduğuna dair on üç delili ihtiva etmektedir. Huneyn b. İshak'ın günümüze ulaşan diğer bazı eserleri ise şunlardır: *Kitâbü'l-Ağziye, Âlâtü'l-ğidâ ve tedbîruhü ve emrû'd-devâ'i'l-müşhil, Kitâb fi evcâ'il-mi'de, Risâle fi'd-dağdağa, Risâle fi tedbîri's-sihha fi'l-mat'am ve'l-meşreb, Risâletü'n-nikâh, Kitâbü Cevâmi'i Câlî'nûs fî esrâri'n-nisâ. Kitâbü'l-Kerme, Makale fi diki'n-nefes, Makale fi's-şar', Makale fi'l-âcâl, Kitâb fi tedbîri's-sevdâ'iyîn, Mesa'ilü Ebukrât fi'l-mevlûdîn li-semâniyeti eşhür, Risâle fi hufzi'l-esnân ve istislâhihâ.*

Hicri 215-297 (M/830-910) yılları arasında yaşayan Ebû Ya'kub b. Huneyn b. İshâk el-İbâdî ise eski Yunan felsefe ve biliminin İslâm dünyasına geçişine katkıda bulunan Nesturi mütercim ve hekimlerden bir diğeridir. Eğitimi büyük ölçüde babası Huneyn b. İshak'tan alan İshak b. Huneyn, Bağdat'ta yoğun olarak tercüme faaliyetlerinin sürdürüldüğü bir ortamda Yunanca, Süryânice ve Farsçayı öğrenerek yetişti. Câlî'nûs'tan yaptığı tıp tercümelerinde babasına yardım etti. Arapçaya hâkimiyetinin babasından daha ileri derecede olduğu kaydedilmektedir. Bilgisi ve kültürü yanında edebî zevki de olan seçkin kişiliği sayesinde Halife Mu'temid-Alellah, Mu'tazîd-Billâh ve Müktefi-Billâh ile Mu'tazîd'in veziri Kasım b. Ubeydullah'ın dostluğunu kazanarak, saray hekimliğine atandı¹⁰⁴.

Babası Huneyn b. İshak'ın etrafında oluşan tercüme grubunun en aktif üyelerinden biri olan İshak b. Huneyn, tıp konusundaki eserlerin çevirisine fazla ilgi göstermeyerek, bu tür çevirileri

¹⁰⁰ Ebî Usaybi'a, a.g.e, c. I, s. 270-27; Kâtipoğlu - Kutluer, "Huneyn b. İshâk", *DİA*, c. XVIII, s. 378.

¹⁰¹ Kâtipoğlu - Kutluer, "Huneyn b. İshâk", *DİA*, c. XVIII, s. 378.

¹⁰² Ali b. Hüseyin Mes'ûdî (346/957); *et-Tenbih ve'l-İsrâf* (thk. Abdullah İsmail es-Savi), Kahire, 1938, s. 112.

¹⁰³ Kâtipoğlu - Kutluer, "Huneyn b. İshâk", *DİA*, c. XVIII, s. 378; J. Ruska, "Hunayn b. İshâk", *İA*, c. V, Eskişehir, 1997, s. 590.

¹⁰⁴ Hasan Kâtipoğlu - Mustafa Çağrırcı, "İshâk b. Huneyn", *DİA*, c. XXII, İstanbul, 2000, s. 534; H. Suter, "İshak", *İA*, c. V/2, Eskişehir, 1997, s. 1075.

grubun diğer üyelerine bırakıp kendisi daha ziyade felsefe, matematik ve astronomi gibi başka alanlara ağırlık verdi. Yunancadan Süryâniceya ve daha çok Arapçaya yaptığı bu çevirilerinde, ona babası Huneyn ile aynı tercüme grubunun üyeleri olan, halasının oğlu Hubeys b. Hasan el-A'sem ve İshâ b. Yahya yardımcı oluyor, Sabit b. Kurre ise onun yaptığı çevirileri gözden geçiriyordu. İshak b. Huneyn'in kendi telifleri daha çok tıp ve eczacılık alanlarındadır. Bunlardan *Târîhu'l-etibbâ ve'l-felâsife*, eski Yunan tabiplerinin biyografisine dair Arapça olarak yazılmış ilk eser kabul edilir. Bu eser, başlangıç döneminde tıp ilminin din ve felsefe tarihiyle olan ilişkisini tespit etmeye yönelik ilk inceleme denemesi özelliğini taşır. Eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlı mecmua içindeki nüshası Franz Rosenthal tarafından bir tanıtma yazısı ve İngilizce çevirisiyle birlikte neşredilmiştir. İbn Cülcül'ün kaynaklarından olan bu eserin bir neşrini de Fuâd Seyyid gerçekleştirmiştir. İshak b. Huneyn'in diğer çalışmaları arasında; *Kitâbü'l-Edvîyeti'l-müfredde 'ale'l-hurûf*, *Ma'rîfetü'l-bevi*, *Kitâbü'l-Künnâş el-latîf*, *el-Muhtasar fi't-tib*, *el-Edvîyetü'l-mevcûde bi-küllî mekân*, *Kitâbü't-Tiryâk*, *Âdâbü'l-felâsife ve nevadirühüm* bulunmaktadır. İshak b. Huneyn'in yaptığı tercümelemler arasında ise; *Kitâbü'l-Makûlât*, *Kitâbü'l-İbâre*, *Kitâbü Mevâzi'i'l-cedel*; *Kitâbü'l-Hatâbe*, *Kitâbü'l-Kevn ve'l-fesâd*, *Kitâbü'n-Nefs* ve *Kitâbü'l-Ahlâk* oldukça önemli yer tutmaktadır¹⁰⁵.

Abbasî hanedanına hizmet eden yetenekli hekimlerden bir diğeri ise Cebrail b. Ubeydullah'tır. Bağdat'ta dünyaya gelen Cebrail b. Ubeydullah'ın (311-396/923-1006) babası, Halife Muktedir'in hizmetinde maliye memuru olarak görev yapıyordu. Babasının ölümünden sonra annesi bir hekim ile evlenince, Cebrail tıp öğrenimine üvey babasının yanında başladı. Annesinin ölümü üzerine öğrenimini tamamlamak için halifenin doktorlarından Hürmüz'e başvurarak ondan faydalandı; ayrıca Bağdat Bîmâristan'ında İbn Yûsuf el-Vâsîf'tan da ders aldı¹⁰⁶.

Daha ilmî hayatının başlarında iken Adudüddavle tarafından Şiraz'a çağrılan Cebrail b. Ubeydullah, burada valiye göz hastalıkları hakkında bilgiler vererek onun takdirini kazandı. Hicri 355/968'de Adudüddavle'nin halasının kocası Kûkin'in (Kevkebeyn) mafsâl ağrısı ve kaşıntı şikâyetlerini tedavi edince kendisine büyük ihsanlarda bulunuldu. Daha sonra Bağdat'a dönerek yeniden Bîmâristan'daki görevine başladı. Burada bir yandan saray hekimi olarak görev yaparken bir yandan da haftada iki gün Bîmâristan'da çalışıyor ve karşılığında 300 dirhem alıyordu. Ebü'l-Kâsım b. Abbâd'ın mide ağrılarını tedavi etmek üzere Rey şehrine gitti ve kendisinin hizmetinde bulundu. Bu sırada Ebü'l-Kâsım b. Abbâd'a Rey'de bir tıp merkezinin açılmasını tavsiye etti; bu merkezi kurduktan sonra yine Bağdat'a döndü. Bir ara Deylem Meliki Hüsrev Şah'ı tedavi etmek amacıyla Deyleman'a gönderildi ve bir müddet orada melikin hizmetinde bulundu. Sonra Kudüs ve Şam'ı ziyaret etti. Bu sırada şöhreti Mısır'da da duyulmuştu. Fatımî Halifesi Azîz b. Muiz el-Alevî onu Mısır'a çağırdıysa da mazeret beyan edip gitmedi. Daha sonra Mervâniler'den Mümehhidüddavle Ebü'l-Mansûr'un tedavisi için Meyyâfârikin'e (Silvan) gitti ve orada vefat ederek şehrin dışında Musalla denilen yere gömüldü. Cebrail b. Ubeydullah hekimliğinin yanı sıra felsefe ve dinî meselelerle de ilgilenmiş ve bu konularda da eser vermiştir. Tıbbâ dair eserlerinde özellikle göz, solunum sistemi, kan ve akıl hastalıkları üzerinde durmuş, baş ağrılarının sebeplerini izaha çalışmış, nabız bozukluklarını ortaya koymuş ve bedeninin temel unsurunun kan olduğunu savunmuştur. Eserleri arasında beş ciltten ibaret olup soru-cevap tarzında kaleme alınan "*el-Künnâşü'l-kebir*" adlı kitap oldukça meşhurdur. Bu eserin III. cildi Kütahya'da Vâhid Paşa Kütüphanesi'nde kayıtlıdır. Yine bir diğer eseri "*el-Künnâşü's-sağîr*"dir. Bu eser de tıbbâ dair olup 200 varaktan ibarettir. "*Fî A'sâbi'l-'ayn*" adlı eseri ise göz sinirlerini konu alan bir risaledir. Yine "*Makale fi enne efdale üstuk-sâti'l-beden hüve'd-dem*" adlı eserinde ise bedeninin temel unsurunun kan olduğu hususu açıklanmaktadır. "*Makale fi eleme'd-dimağ bî-müşareketil-mi'de ve'l-hicâbi'l-fasıl beyne âlâti'l-ğidâ ve âlâti'n-nefes el-müsemma ziyâfregmâ*" ise diyafraim ve midenin ortak etkileriyle baş ağrısının münasebetini açıklar. Eser Deylem Meliki Hüsrev Şah'a

¹⁰⁵ Hasan Kâtipoğlu-Mustafa Çağrıncı, "İshâk b. Huneyn", *DİA*, c. XXII, s. 534.

¹⁰⁶ Ebî Usaybi'a, *a.g.e.*, s. 143 vd; Brockelmann "Bahtîşü", *IA*, c. II, s. 240; Ali Haydar Bayat, "Buhtîşü", *DİA*, c. VI, s. 379; Mahmut Kaya, "Buhtîşü", *DİA*, c. VI, s. 379; Hasan Doğruyol, "Buhtîşü", *DİA*, c. VI, s. 379.

ithaf edilmiştir¹⁰⁷.

Hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmayan ve Ebû Saîd künyesiyle anılan Ubeydullah b. Cibrâîl (450/1058'den sonra), Buhtîşû hekim ailesinin mensupları arasındadır. Ünlü hekim İbn Butlân'ın¹⁰⁸ çağdaşı ve yakın dostu olan Ubeydullah b. Cibrâîl'in, Meyyâfârikîn'de (Silvan) yaşadığı, yetenekli bir hekim ve Hıristiyan ilahiyatını çok iyi bilen bir teolog olduğu bilinmektedir. Teori ve pratik olarak tıbbın bütün ayrıntılarına vâkıf olan Ubeydullah b. Cibrâîl, zooloji ile de yakından ilgilenmiş ve bu alanda da eser vermiştir. Ubeydullah b. Cibrâîl'in yazmış olduğu en önemli eserlerden biri olan "*Vücûbü'n-nazar ale't-tabîb fi'l-ahdâsi'n-nefsâniyye ve fi kevni'l-ışki maradan*", Miladi 1037 yılında tabiplerle felsefeciler arasında Basra'da cereyan eden bir tartışma üzerine kaleme alınmıştır. Tartışma, "Felsefeden bağımsız bir tıp ilmi olabilir mi veya felsefe bilmeyen tabip olabilir mi?" konusu üzerinde yoğunlaşmıştı. O sırada Bağdat'taki Bîmâristân-ı Adudî'de çalışmakta olan Ubeydullah b. Cibrâîl'e başvuran Basralı tabipler, ondan bu konuda bir eser yazmasını istediler. Dost ve meslektaşlarının isteklerini yerine getirmek üzere Ubeydullah bu eserini beş fasıl halinde kaleme aldı. Ubeydullah, çok kısa olan ilk üç fasılda tıbbın bağımsız bir ilim olduğunu ve tıp öğrenimi görmeyen mantıkçı ve felsefecilerin bu ilmi okutamayacaklarını, dördüncü fasılda psikolojik rahatsızlıkları ancak hekimlerin tedavi edebileceğini, beşinci fasılda ise aşkın (melankoli) bir hastalık olduğunu ispata çalışmıştır. Eser, birçok fizyolojik hastalığın sebebinin psikosomatik olduğunu ortaya koyması bakımından önemlidir. Bilinen tek nüshası Leiden'de bulunan bu eseri Felix Klein-Franke *Risale fi't-tıb ve'l-ahdâsi'n-nefsâniyye* adıyla ve Almancaya çevirerek yayımlamıştır¹⁰⁹.

Tıp tarihi alanında büyük bir otorite olarak kabul gören Ubeydullah b. Cibrâîl'in kaynaklarda adı geçen diğer eserleri arasında ise; *er-Ravzatü't-tıbbiyye*, *Tezkiretü'l-hâzır ve zâdül-müsâir*, *Kitâbü Tabâ'i'il-hayevân ve havâssihâ ve menâfi'i a'zâ'ihâ*, *Kitâbü'l-Hâs fi ilmi'l-havas*, *Kitâbü Tahrîmi defni'l-ahyâ*, *Menâkıbü'l-etibbâ*, *et-Tevâsül ilâ hıfzi't-tenâsül*, *Nevâdirü'l-mesâ'il ve Makale fi'hti-lâfi'l-elbân* yer almaktadır¹¹⁰.

Tıp sahasında bir idol olarak anılan Ebu Bekir Muhammed b. Zekeriya er-Râzî¹¹¹ (253-311/865-932) ise Ortaçağın en önde gelen hekimini ve Müslüman tabiplerin en büyüğüydü. Gençliğinde sarraflık yapan Razi otuz yaşına doğru ilimle meşgul olmaya başlayarak felsefe, matematik, kimya, simya¹¹² ve tıp üzerine çalışmalara başladı. Râzî eşyanın batini tefsirini

¹⁰⁷ Hasan Doğruyol, "Buhtîşû", *DİA*, c. VI, s. 380.

¹⁰⁸ Asıl adı Ebu'l-Hasan el-Muhtar b. el-Hasan b. Abdûn b. Sa'dûn et-Tabîbu'l-Bağdâdî'dir. İbn Ebî Usaybi'a tarafından nakledilen bir metinde, onun Hıristiyanlık adı Yuannes olarak geçmektedir. el-Kıfî ise, Saîd b. Hibetullah'ın biyografisinde, yukarıdaki bilgiye benzeyen bir bilgi vererek şöyle diyor: "*Onun ismi aynı zamanda Mari idi, bu ise Hıristiyanlarda kilise isimlerindedir. Onlar (Hıristiyanlar), çocuklarına doğdukları zaman belli isimler koyarlar. Çocukları vaftiz ettikleri zaman da onlara Hz. İsa'nın havarilerinden birinin ismini verirler.*" İbn Butlan, Irak'ta vefat eden Ebu'l-Ferec Abdullah b. et-Tayyib yanında ilmi tahsil gördü. Hocası mantık, felsefe ve tıp âlimi idi. İbn Butlan onun hakkında şunu nakletmektedir: "*Hocamız Ebu'l-Ferec Abdullah b. et-Tayyib, Metafizik olayları yorumlama uğrunda yirmi yıl çalıştı. Hatta bu konuda kafa yormaktan öyle bir hastalandı ki, az kalsın ölüyordu.*" Ebu'l-Ferec, öğrencisi İbn Butlân'a büyük ilgi gösterir, onu onura eder, öğrencilerinden önde tutar ve kendisine iyilikte bulunurdu. İbn Butlan, aynı zamanda Ebu'l-Hasan Sabit b. İbrahim b. Zahrûn el-Harrânî es-Sâbi'den de ders aldı. Bu âlim, İbn İshak es-Sâbi'nin amcası oğlu olup, Bağdad şehrindeki maharetli doktorların en büyüklerinden idi. İbn Butlan Tıp ilmi ve çalışmalarında ondan büyük yarar gördü. Hatta tıp, İbn Butlân'ın, sayesinde geçimini sağladığı yegâne meslek idi. İbn Butlan hayatı boyunca ilim için yaşadı, hiç evlenmedi ve herhangi bir çocuk da bırakmadı. O, bu konuda şöyle der: "*Öldüğümde, ölümüne hiç kimse ağlamayacaktır. Ancak bu olaya sadece tıp meclisim ve kitaplar ağlayacaktır.*" Bkz; Abdusselâm Harun, "Nevâdirü'l-Mahtutât", Kahire, 1973, c. II, s. 333-389. (Türkçe trc. Abdulhalik Bakır, "Kölelerin Satın Alınması Ve Entrikalarla Satışa Sunulması İle İlgili Risâle", *Ortaçağ Tarih Ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 554 vd.)

¹⁰⁹ Mahmut Kaya, "Buhtîşû", *DİA*, c. VI, s. 380.

¹¹⁰ Mahmut Kaya, "Buhtîşû", *DİA*, c. VI, s. 380.

¹¹¹ Hakki Dursun Yıldız, "Abbasiler", *DİA*, c. I, İstanbul, 1988, s. 45.

¹¹² Bir düzeyden diğerine geçebilme inancı olan Simya ilmi, manevi simya ve maddesel simya olarak ayrılabilir. Manevi simyanın ana konusu ruhtur ve amacı ezeli ve ebedilik sağlayan "el-iksir" maddesini bulmaktır. Metal ve maddelerle uğraşan simya, altında bulunan mükemmel orantuya ulaşmak için maddelerin gizli ve aşkar boyutlarının ayarlanması demek olan "dönüşüm" ile ilgilenir. Transmütasyon: Kükürt ve Civa temel maddeler olarak kabul edilirler. Bunların farklı

reddedip, simyanın sembolik boyutunu da dışladı. Simya ile ilgili meşhur eseri “*Sırru'l-esrar*”, simya dili ile kimyasal deney ve işlemlerin tarifini içermektedir. Eğitimi için Şam, Mısır, Irak ve İspanya'ya giden er-Râzî, Bağdat'da Adudî hastanesinin kurucusu ve başhekimisi olarak tıbbı yöneldi ve burada “*el-Mücerrebet*” adlı kitabını yazdı. 290/902'de vali Mansûr b. İshak'ın davetiyle onun hastanesini yönetmek üzere Rey şehrine gitti. Orada da tıbbî eserlerinden birçoğunu kaleme alarak, bunların bazısını Mansûr b. İshak'a ithaf etti. Hatta eserlerinden birinin adını da valinin şerefine “*et-Tibû'l-Mansûri*” koydu. “*Et-Tibû'r Rûhâni*” adını verdiği psikiyatriyle ilgili bir kitabı da mevcut olan er-Râzî, öğrencilerinin tıpta mezuniyet sonrası çalışmalarına devam etmelerinde ısrar eden ilk kişidir. O, bu şekilde disiplinin zenginleşeceğini savunuyordu. er-Râzî'nin en önde gelen eseri ise on beş yılda tamamlanan ve çağının bütün tıbbî bilgilerini ihtiva eden bir ansiklopedi mahiyetindeki “*el-Hâvî fi't-Tıb*”'dır. Arapça yazılan ve büyük bir tıp ansiklopedisi mahiyetinde olan 24 ciltlik bu eser, İslam tababetinin klinik yönünü incelemek açısından temel eser olarak kabul edilmektedir. er-Râzî bu kitabında kendisine kadar ulaşan tıp bilgisine kendi çalışma ve yorumlarını da eklediğinden, eser Tıp tarihi açısından da oldukça değerlidir. Ferec b. Selim'in Latinceye çevirdiği bu ansiklopedi 1486'da Avrupa'da basılan ilk tıp kitabı oldu. Musikiyi hasta tedavisinde ilk kullanan¹¹³ da yine er-Râzî'dir. Öğrencilerini hastalar etrafında iç içe halkalar halinde toplayarak dış çemberlerdeki yeni öğrencilerin, içerdeki eski öğrencilerden bilgi almalarına imkân sağladı. Tarihte ilk kez çiçek hastalığıyla kızamığı ayırt eden er-Râzî bu konuda “*Kitabü'l-cüderi ve'l-Hasba*” adlı eserini kaleme aldı. er-Râzî'nin çiçek ve kızamık hastalığı üzerine yazdığı bu eseri XVIII. yüzyıla kadar Avrupa'da defalarca basıldı. Aynı zamanda bir psikosomatik tıp ve psikoloji ustası olan er-Râzî, ruh dengesizliklerini beden rahatsızlıklarıyla birlikte ele alıp, bunları hiçbir zaman ayrı olarak değerlendirmemiştir. Ruh tıbbıyla ilgili 20 bölümden oluşan “*Manevi Fizik*” adlı eseri mevcuttur. Formik asit, Sülfirik asit, güherçile ve boraksı ilk defa tanıtan er-Râzî; Galen'in civanın zehirli etkisinden söz etmesine karşılık o, civanın tedavisel etkilerinden yararlanıyordu. Alkolü antiseptik olarak ilk kez kullanan da yine er-Râzî idi ve ayrıca alkolizm hakkında da geniş bilgiler vermiştir. Ateşin bir hastalık olmayıp beden hastalıklarla mücadelesi sonucu oluştuğunu ifade eden er-Râzî, tedavide hastanın ılık suya batırılmış çarşaflara sarılmasını önermiştir. Pediatriyi ayrı bir disiplin olarak kuran ve bu konu üzerinde kitap yazan er-Râzî, Güneş çarpmasının kan dolaşımıyla ilgisini keşfetti ve hayvansal mineraller ile nebatî elemanların kimyasal özellikleri ve bazı hastalıkları iyileştirmedeki etkileri üzerine birçok eser ortaya koydu¹¹⁴.

Râzî'den sonra gelen meşhur hekim Ebû Ali Hüseyin İbni Sîna¹¹⁵ (369-428/980-1037) ise hem hekim hem de filozof olarak ün kazandı. İslam âleminde “şeyh-el-Reis”, Hıristiyan dünyasında ise “Avicenna” olarak tanınan İbni Sîna'nın “*el-Kânûn fi't-Tıb*” adlı kitabı, sahasında yazılan en büyük eserdir. Bu eser yüzyıllar boyunca tıpta en önemli referans kaynağı olarak kaldı ve 700 yıl boyunca dünya çapında standart bir ders kitabı olarak zirvedeki yerini on dokuzuncu yüzyıla kadar terk etmedi. Beş ciltten oluşan bu eser Doğu ve Batı'nın tıp eğitiminde kullandıkları en başyapıttır.

oranlarda olması farklı metallerin oluşumuna zemin teşkil eder. Kükürt ve Civanın oranları değiştirilerek kıymetli metaller olan altın ve gümüş elde etme çabaları transmutasyon olarak ifade edilir. Manevi ve maddesel simya arasında ilişkiler kurulmuştur. Simya çalışmaları bir takım maddelerin bulunmasına sebep olduğu için kimya ilminin ilerlemesini sağlamıştır.

¹¹³ Büyük İslâm bilgini Fârâbi (870-950), Eski Yunan müziğini Arapça olarak kaleme aldığı “*al-Madhal fi'l Mûsikî*” adlı eserinde, çalgılardan ve müzisyenlerden söz ederken, makamların ruha olan etkilerini, şöyle sınıflandırmaktadır; 1- Rast Makamı: İnsana sefa (neşe, huzur) verir. 2- Rehavi Makamı: İnsana bekâ (sonsuzluk düşüncesi) verir. 3- Kûçek Makamı: İnsana hüzn ve elem verir. 4- Büzürk Makamı: İnsana havf (koruk) verir. 5- İsfehan Makamı: İnsana hareket becerisi ve güven duygusu verir. 6- Nevâ Makamı: İnsana lezzet ve ferahlık verir. 7- Uşşâk Makamı: İnsana dihek (gülme) verir. 8- Zirgüle Makamı: İnsana nevm (uyku) verir. 9- Sâbâ Makamı: İnsana şecaat (cesaret, güç) verir. 10- Buselik Makamı: İnsana güç verir. 11- Hüseyinî Makamı: İnsana sulh (sükûnet, rahatlık) verir. 12- Hicâz Makamı: İnsana tevazu (alçak gönüllülük) verir. Bkz; Haşmet Altınöğçek, “Türk Tıbbında Müzikle Tedavi”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. V, Ankara, 2002, s. 742.

¹¹⁴ Fârûkî, *a.g.e.*, s. 357-358; Aksoy, *a.g.e.*, s. 51 vd; Hakkı Dursun Yıldız, “Abbasiler”, *DİA*, c. I, s. 45; İbrahim Eyyub, *Tarihu'l Abbâsî es-Siyasî ve'l-Hâdarî*, s. 272; Hüseyin Gazi Topdemir, *Bilim Tarihi*, s. 134-135; A. Süheyl Ünver, “Tıb”, *İA*, c. XII, s. 232.

¹¹⁵ Hakkı Dursun, “Abbasiler”, *DİA*, c. I, s. 45.

Eserin birinci cildinde (Külliyat); Tıbbın genel kuralları, anatomi, fizyoloji, koruyucu hekimlik, genel tedaviler ve tıp felsefesinden bahsedilmektedir. İkinci ciltte (Müfredat); Alfabetik olarak ilaçlardan bahsedilir. Üçüncü ciltte (Muacelat); Baştan aşağı bütün dâhili ve harici hastalıklar, doğum ve akıl hastalıklarına değinilmektedir. Dördüncü ciltte (Hummiyat); ateşli hastalıklar, döküntülü hastalıklar, kırık, çıkık ve küçük cerrahi işlemler anlatılmaktadır. Eserin beşinci ve son cildinde ise (Mürekkabat veya Akrabadin); tedavide kullanılan ilaçların reçeteleri ve hazırlanmaları hususuna dikkat çekilmektedir. İbni Sîna, seyahat ettiği her yerde daha önceki bulgularını doğrulamak üzere deneyler yapıp, tıbbî kayıtları ve hastaları inceliyordu. Kanseri dokuları iyileştirmek için cerrahi müdahalelerde bulunan ve hastanın iyileşmesinde müziğin etkisini belirleyen İbnî Sîna, Halep'teki Hamdanî hanedanı tarafından himaye altına alındı ancak metafizik düşünceleri ve gururu, kendisini herhangi bir siyasî başarıdan alıkoydu. Sık sık felsefi eserleri yüzünden kaçmak zorunda kalan ya da onların imha edilmesini seyreden İbnî Sîna, mide ülserinin üzüntü ve sıkıntı gibi psikolojik ve mide üzerinde doğrudan etkisi olan fiziki yahut organik olmak üzere iki ayrı sebepten ortaya çıktığını belirledi. Yine kanseri teşhis edip, erken cerrahi müdahaleyle dokunun çıkarılması yoluyla bir tedavi yapılmasını ilk kez öneren de İbnî Sîna idi¹¹⁶.

IV. Eczacılık (Farmakoloji)

Daha önce bilinmeyen birçok yeni maddeyi bulan kimyanın öncüsü İslam hekimleri, eczacılığa (farmakoloji) dair önemli çabalar sarf ettiler. Bu alanda faydalanılan en önemli eser ise “*Kitab-el haşayiş*” adıyla halife el-Mütevekkil döneminde Huneyn b. İshak tarafından Arapçaya çevrilen¹¹⁷ Dioskorides’in “*Materia Medica*”sı oldu. İslam eczacılığının en önemli eserini ise Ebu Reyhan Muhammed el-Biruni’nin (975-1050) yazdığı “*Kitab el Saydala*” sı (Drogların Kitabı) oluşturmaktaydı¹¹⁸. İslâm tesiri altında eczacılık (farmakoloji) tıptan ayrıldı; yeni bir disiplin ve meslek olarak ayrı bir statü kazandı. Eczacılıkta oldukça ileri giden Müslümanlar, Halife el-Me’mûn ve Mu’tasım döneminden itibaren imtihana tabi tutuluyorlar ve burada başarılı oldukları takdirde kendilerine eczacılık belgesi veriliyordu¹¹⁹. Ancak İskenderiye medresesinden getirdiği bazı bilginleri çalıştırarak kimya ilmini ilk defa geliştiren, Emevîlerden Halid b. Yezid (85/705) oldu¹²⁰. Hicri birinci yüzyılda İskenderiye’deki Yunan Okulu’nun ilaç hazırlama usulünü öğrenen Hâlid’in, İslam dünyasına kazandırdığı bu disipline, Cafer-i Sâdık (ö. 140/757), Cabîr b. Hayyân¹²¹, el-Kindî ve er-Razî önemli katkılarda bulundular. El-Birunî (ö. 443/1051) ise tarif usûl ve prensiplerini belirleyerek sahasının en geniş eserini yazdı ve disiplini mükemmel ve müstakil bir ilim hâline getirdi. O zamana kadar Müslüman eczacıları, Sâbur b. Sehl (ö. 255/868) ve İbnî Tilmîz (ö. 560/1164)’in aynı ismi taşıyan iki ilaç hazırlama kitabına, yani “*el-Akrabedhin*” adlı kitabına başvuruluyordu¹²².

Müslümanlar nitrik asit, sülfürik asit ve nitro-hidroklorik asit hazırlıyorlardı. Ayrıca potasyumu keşfedip, gümüşün ve potasyumun nitratını elde edebiliyorlardı. Civa, klorür, civa oksit, demir sülfat, borik asit ve daha birçok yeni kimyasal bileşik ise oluşturabildikleri başlıca ürünler arasında yer alıyordu¹²³. Yukarıda da belirttiğimiz üzere Müslüman eczacılar bitki farmakoljisinde Dioskorides’in “*Materia Medica*”sı ile işe başladılar ve kısa zamanda Hindistan, İran ve Akdeniz’in bilgilerini topladılar. İlk kez karşılaştıkları bitkiler ve ilaçlara Arapça isimler

¹¹⁶ Fârûkî, *a.g.e.*, s. 358; Ahmet Çelebi, “Tarihu’l-İslâmî ve’l-Hadâratî’l-İslâmiyye”, *D.G.B.İ.T.*, c. I-III, s. 492-493; Arslan Terzioğlu, “İbni Sînâ’nın Hekimliği ve Tabâbetin Gelişmesine Etkileri”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. V, Ankara, 2002, s. 645 vd; Aksoy, *a.g.e.*, s. 52; A. Süheyl Ünver, “Tıb”, *İA*, c. XII, s. 232; İbrahim Eyyub, *a.g.e.*, s. 273; Hakkı Dursun, “Abbasiler”, *DİA*, c. I, s. 45; Cengiz Tomar, *İslam Tarihi ve Medeniyeti II*, Eskişehir, 2011, s. 213; Şerafettin Canda, Türkiye’de Nöropatoloji gelişimi: Dünden Bugüne, *Türkiye Ekopatoloji Dergisi*, C. XI, 2005, s. 96.

¹¹⁷ Ahmet Çelebi, “Tarihu’l-İslâmî ve’l-Hadâratî’l-İslâmiyye”, *D.G.B.İ.T.*, c. III, s. 464.

¹¹⁸ İbrahim Eyyub, *a.g.e.*, s. 272; Aksoy, *a.g.e.*, s. 51.

¹¹⁹ Hüseyin Algül-Osman Çetin, *İslam Tarihi*, İstanbul, 1987, c. III, s. 397.

¹²⁰ Suphi Salih, *İslam Kurumları*, (trc. İbrahim Sarıms), Ankara, 1999, s. 243; Ahmet Çelebi, “Tarihu’l-İslâmî ve’l-Hadâratî’l-İslâmiyye”, *D.G.B.İ.T.*, c. III, s. 457.

¹²¹ Hüseyin Algül-Osman Çetin, *İslam Tarihi*, c. III, s. 397.

¹²² Fârûkî, *a.g.e.*, s. 358; Suphi Salih, *a.g.e.*, s. 243; Philip Hitti, *a.g.e.*, c. II, s. 557.

¹²³ Suphi Salih, *a.g.e.*, s. 243; Philip Hitti, *a.g.e.*, c. II, s. 557.

verdiler. Öyle ki bunlardan birçoğu halen günümüzde Arapça isimleriyle bilinmektedirler. Müslüman araştırmacıların ilaveleriyle genişleyen Dioscorides'in çalışması VII./XIII'üncü yüzyılın ortasında yaşayan Malagalı İbnü'l Baytar'a kadar kendi alanında rakipsizdi. İbnü'l Baytar, Bizans Yunanistan, İtalya ve Avrupa'nın diğer bölgelerine yaptığı ziyaretleri de kapsayan araştırmalarını tamamladıktan sonra, *el-Mugnî fi'l Edviye* adlı kitabı hazırladı. Bir diğer büyük Müslüman eczacı da doğuda yaşayan Raşidüddîn b. Sûrî (ö. 639/1241) idi. Bu zat da çalışmalarında öylesine titizdi ki, önemli bitkileri incelemek üzere kırlara ve dağlara çıkarken onları kitabına resimlemesi için beraberinde tecrübeli bir ressam götürüyordu¹²⁴.

Abbasî halifeleri özellikle hac mevsimlerinde çok sayıda doktorun katıldığı tıp kongreleri düzenleyerek tıbbın ilerlemesine destek oluyorlardı. Doktorlar, bu kongrelerde araştırmalarının sonuçlarını açıklar ve ilaç yapımında kullandıkları bitkiler de dâhil hammaddeler hakkında bilgi verirlerdi¹²⁵. Özellikle yukarıda değindiğimiz üzere el-Me'mûn ve el-Mu'tasım'ın hilafet zamanları kadar erken dönemlerde eczacılar imtihana tabi tutuluyorlardı¹²⁶. Özellikle Abbasîlerin, Basra Körfezi ticaretine kazandırdıkları ivme sonucu Uzakdoğu ile karşılıklı gelişen mübadeleler neticesinde, bu bölgeye ait birçok bitki eczacılıkta kullanılmak üzere İslam dünyasına ve Avrupa'ya ithal edilmeye başlandı. Hindistan'dan, deriden yapılmış büyük kaplar¹²⁷ içerisinde muhafaza edilerek getirilen¹²⁸ ve Ortaçağ'da itriyat ile ilaç endüstrisinin en önemli ham maddelerinden birini oluşturan üd bu bakımdan oldukça değerliydi. Çin, Hindistan, Cava, Sumatra ve Arap ülkelerinden getirilen üd, eskiden beri doğuda ve batıda ticaret, tıp, eczacılık ve ev eşyalarının yapımında kullanılan, güzel kokulu, siyahımsı¹²⁹ ve bazı yerleri benekli, deri gibi kabuğu bulunan ve sertlik yönünden üzerinde eşya dövülen geniş taşa benzeyen bir ağaç ve ağaç kökünden ibaretti¹³⁰. Basra Körfezi gemileri Uzakdoğu'dan üd'un yanı sıra, gıda ve tıp endüstrisi için oldukça değerli olan misk, karanfil sandal, kâfûr, za'ferân, zebâd, lâden, sümbül, lebenî ve beng gibi birçok farklı bitkiyi getirmekteydiler. Özellikle Abbasîler döneminde Yahudi¹³¹-Arap tıbbını ilgilendiren baharat ve ecza ticareti ile diğer nadide ürünler, İslam dünyasında değerini buluyordu¹³². Bu ürünler içerisinde yukarıda saydığımız bitkilerin yanı sıra râvend, zencefil, havlican otu, anason, gârikûn, uşak, sekencebîn, şirihâşek, styraks, belsemin, nane, Ürdün helilesi, kene otu, üzüm suyu, Hind kamışı, sinameki gibi daha birçok madde, çeşitli ilaçların yapımında ve bileşiminde kullanılıyordu¹³³.

Bizans ve İslam topraklarında bu ürünlere büyük bir talep vardı. Zira bu ürünler ilaç, koku (itriyat) ve gıda endüstrisinin en önemli hammaddeleriydi. Örneğin Hindistan'ın Çin sınırındaki Sefâle bölgesinden getirilen ve tıp ile gıda endüstrisi alanlarında önemli bir yeri olan karanfilin, Abbasîler döneminde en meşhur pazarlarından biri İstanbul'du¹³⁴. Arap Yarımadası'nda en çok

¹²⁴ Fârûkî, *a.g.e.*, s. 359.

¹²⁵ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasîler", *DİA*, c. I, İstanbul, 1988, s. 45.

¹²⁶ Philip Hitti, *a.g.e.*, c. II, s. 557; Hüseyin Algül-Osman Çetin, *a.g.e.*, c. III, s. 397; İbrahim Eyyub, *a.g.e.*, s. 272.

¹²⁷ Müslüman tacirler tarafından Hindistan bölgesinden alınan üd vb. kokular deriden yapılmış büyük kaplarda taşınmıştır. Her biri 700-800 kg. koku alan bu deri kaplar, uzun ve tehlikeli yolculuklara karşı mukavim kılınmak ve gelebilecek her türlü zarardan korunmak amacıyla istiflenerek ziftlenmiş ve bu şekilde taşınmıştır. Deri kaplarda, yalnızca bu kokular taşınmamış; aynı zamanda bu kapların birleştirilmesiyle oluşturulan su nakliye araçlarında bu ticaretle uğraşan insanlar da taşınmıştır. Abdulhalik Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kâğıt Sanayi", *Belleten*, LXV, (Nisan 2001), sa. 242. s. 86; Nihal Şahin Utku, *Kızıldeniz'de Denizcilik, Ticâret ve Yerleşim* (VII. – XI Yüzyıllar), Doktora Tezi, İstanbul, 2005, s. 455.

¹²⁸ Bakır, "Deri, Tahta", s. 86.

¹²⁹ En kaliteli parfüm kaynağı olan üd'un hası simsiyah olanıydı. Câhız, *Cimriler Kitabı*, (çev. Selahattin Hacıoğlu), İstanbul, 2004, s. 16.

¹³⁰ Geniş bilgi için bkz; Bakır, *Itriyat*, s. 70.

¹³¹ İslam coğrafyasında yaşayan Yahudiler arasında kozmetik, eczacılık, aktarlık ve boyamacılık yaygın mesleklerdendi. Bkz; Utku, *a.g.e.*, s. 415.

¹³² Lombard, *a.g.e.*, s. 195.

¹³³ Bu bitkiler ile ilgili geniş bilgi için bkz; Bakır, *Itriyat*, s. 57 vd.

¹³⁴ Bakır, *Itriyat*, s. 83-84.

talep gören ve daha ziyade Hicaz ile Yemen bölgelerinde tüketilen karabiber¹³⁵ ise Hind topraklarındaki Malabar sahillerinde¹³⁶ çokça yetişmekte¹³⁷ ve bu bitki özellikle dış-damak hastalıkları ile verem hastalığının tedavisinde önemli bir tiryak görevi yapmaktaydı¹³⁸. Yine Arapçada za'ferân olarak bilinen safrandan, iştah açıcı ve yatıştırıcı gibi özellikleri nedeniyle eczacılıkta istifade ediliyordu. Yaygın olarak yetiştirilebilmesine rağmen, az miktarda üretim için çok sayıda bitki gerektiğinden her yerde ticari bir öneme sahip olmayan bu bitki, bazen yemeklere renk katmak için de kullanılıyordu¹³⁹.

SONUÇ

Sonuç olarak Abbasiler dönemi İslam tıbbı için; antik dönem Grek, Roma ve Mısır tıbbının İran ve Hind tıbbı ile birleştikten sonra İslam dünyasına aktarılan dünya tıbbının sentezi demek daha uygun olur diyebiliriz. Yahudi, Hıristiyan ve Müslüman hekimler eski Grek buluşları üzerinde çalışarak bunlara özellikle Cundişâpûr (Huzistan) İran ekolü ile Hind ekollerini ilave ettiler. Grek tıbbı, Grek düşüncesi gibi Aristo'nun eserlerinin yolunu izledi. Yunanistan'dan Suriye'ye geçmiş olan tıbbi eserler başlangıçta Süryânî diline, ardından Arâmiceye ve Arapçaya aktarılarak Bağdat, Kahire ve Kurtuba gibi büyük bilim merkezlerine taşındılar. İspanya Yahudileri ise bu eserleri Latinceye tercüme ettiler ve böylece Yunan tıbbı Hıristiyan Batı'ya ulaştı. Esasında Araplar Tıp bilimine X. yüzyıldan sonra yaklaşımaya başladılar. Bu döneme gelinceye kadar doğuda uzun zaman Cundişâpûr ekolünü Hıristiyanlar yürüttü. Sâsânî saraylarında başlayan Hind tıbbının etkileri Abbasî hilafetine gelindiğinde yani 132/750 yılından sonra genişlik kazanmaya başladı. Abbasî hanedanının katkılarıyla yürütülen tercüme faaliyetleri sayesinde tıp kitaplarının artması ve İslam dünyasında tıbbi merkezlerin, hastane ve eczanelerin çoğalışı, tıbbi maddelerin, eczanın ve ilaçların her geçen gün daha da çoğalmasına imkân sağladı¹⁴⁰. Örneğin farmakoloji alanında kimyasal araştırmaların ilerlemesi sonucu lüks boya ve parfüm türleri çeşitlilik kazandı. Serinletici içkiler ve şuruplar giderek daha fazla kullanılmaya başlandı. Ecza ticareti öylesine artış gösterdi ki madeni kaynaklara dayanan maddeler ortaya çıktı. Mısır'ın *şapı*, Ermenistan ve Mısır'ın *boraksı*, Sicilya'nın *kükürdü*, Yahudi taşı, Toledo yakınlarında Berka yahut Magan'ın *toprağı* gibi... Yahut hayvani kaynaklı maddeler kullanılıyordu. Bulgar kunduzu hayası; İran yahut Çin sınırı ülkelerinden getirilen, panzehir olarak kullanılan ve hayvan midelerinde bulunan bir cins taş; ezilmiş yılan ve değişik bitkisel ilaçların karışımından meydana gelen Kudüs Tiryak'ı gibi... veya bitkisel kaynaklardan yararlanılıyordu: keten ve Afyon gibi... Özellikle bu iki madde İslam dünyasında oldukça fazla kullanılıyor, ya nefes yolu ile alınıyor yahut tedavi için bu maddelerin dumanından faydalanılıyordu¹⁴¹.

Sonuç olarak Emeviler zamanında daha ziyade gayrimüslim bilginlerden yararlanılarak yürütülen tıp ilmi ile ilgili çalışmalar, Abbasiler zamanına gelindiğinde daha da geliştirilerek önemli bir ivme yakalamıştır diyebiliriz. Bu dönemde doğuda Bağdat, batıda ise Kurtuba iki önemli tıp merkezi hâline gelmiştir. Abbasî halifeleri özellikle hastane kurma konusunda Süryânî

¹³⁵ En kalitelisi temiz, iyice dövülmüş, toprak ve taşlardan arındırılmış, üzerine uzun zaman geçmesinden dolayı yanma ve kokuşmuşluğa maruz kalmayandır. Yanma ve kokuşmuşluğun öğrenilmesi ise, onun tanesi üzerinde yer alan büzülmüş bölgeyi sürterek soymak suretiyle mümkündür. Beyaz biber ise, şekli ve rengi bakımından az önce anlatılan cinsten farklıdır. Bu cins biberler, ilaç yapımında kullanıldığı halde, gıda maddesi olarak kullanılmamaktadır. Ayrıca bunlar, küçük hacimli değersiz eşyalardan sayılmaktadır, en iyisi ise tanesi taze ve kabuğu az olanıdır. Ebul Fadl Cafer b. Ali ed-Dimaşkı; *el- İşâre ilâ Mahâsini't Ticâre*, (Türkçe trc. Abdülhalik Bakır, "Ticâretin Güzelliklerine İşâret", *Ortaçağ Tarih Ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008), s. 493.

¹³⁶ Karabiber'in en çok yetiştiği yerler, Hindistan'ın batı ve Malabar bölgesi olup, buralar Araplar tarafından "Biladül-Fulful" olarak isimlendirilmişlerdir. Bu arada karabiber'in beyaz ve siyah olmak üzere iki türünden bahsedilir. Bunlardan beyaz olanın çok nadir ve bu nedenle de oldukça pahalı olduğu, daha yaygın ve meşhur cinsinin ise siyah türü olduğu zikredilmektedir. Kazvîni, *a.g.e.*, s. 123; Hasan Sâlih Şihâb, *Edvâun 'alâ Târîhi'l Yemen 'i'l-Bahrî*, Beyrut, 1981, s. 169.

¹³⁷ David Arnold, *Coğrafi Keşifler Tarihi*, (trc. Osman Bahadır), İstanbul, 1995, s. 9.

¹³⁸ Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zehab ve Me'adinü'l-Cevher fi't-Tarih*, (thk. Said Muhammed el-Hâm), c. I, Beyrut, 1997, s. 209-210. Ayrıca bkz; Kazvîni, *a.g.e.*, s. 123.

¹³⁹ Bakır, *Itriyat*, s. 78 vd.

¹⁴⁰ Lombard, *a.g.e.*, s. 178-179; Hasan İbrahim, *a.g.e.*, c. III, s. 182-183.

¹⁴¹ Lombard, *a.g.e.*, s. 179.

doktorlardan çok faydalandılar. Halife Mansur Bağdat'ta körler için hastane kurup, ihtiyarlar için bir darülaceze yaptırınlar arasında yer almaktadır. Hârûnürreşîd ise pratik tıp eğitimi için büyük bir hastane inşa ettirerek buraya kıymetli tıbbî eserler temin edenlerin başında gelmektedir. Özellikle bu dönemde inşa edilen hastanelerde, hastaların din-dil farkı gözetilmeksizin tedavi edilmesi ve parasız ilâç ile yemek verilmesi oldukça dikkat çekicidir. Tıp fakülteleri ve hastaneler açarak tabipleri teşvik ve himaye eden Abbasî halifeleri tıbbın gelişmesine büyük bir ehemmiyet verdiler. Nitekim fetihler sebebiyle çok geniş bir sahaya yayılan Müslümanlar, Helenistik, İran ve Hind kültürüyle temasları sonucu, bunlara karşı büyük bir ilgi duymuşlar ve antik dünyanın ilmi ve felsefî eserlerini Arapçaya çevirme ihtiyacını hissetmişlerdir. İslam dünyasındaki tercüme faaliyetleri erken dönemlerde başladı. Emevî ailesinden Hâlid b. Yezîd b. Muâviye ile başlayan tercüme faaliyetleri her ne kadar devlet tarafından destek görmediği için sadece Pehlevice ve Yunancadan yapılan tercümelemlerle sınırlı kalmış olsa da, Abbasî Halifesi Ebu Cafer el-Mansûr döneminde teşkilatlandırılan ve devlet tarafından desteklenen bu faaliyet genişleyerek tıp, cebir, geometri, mantık ve metafizik gibi birçok alanı içine aldı. Ancak bu alandaki çalışmalar Halife Me'mûn devrinde Beytü'l-Hikmeler kuruluncaya kadar fazla verimli olamadı ve şahsi bazı teşebbüsler seviyesinde kalmaktan öteye geçemedi. Halife Mansûr ve Bermekîler devrinden itibaren kuvvetlenen tercüme hareketi¹⁴² Cündişâpûr tıp okulundaki Süryânîler, Hindliler, Harranlılar ve Nabatîlerin de bu faaliyetlere katılmasıyla, Yunanca, Pehlevice, Sanskritçe (Hindçe), Süryanice ve Nabatice birçok eser Arapçaya tercüme edildi. Tercüme faaliyetlerinin devam ettiği Hârûnürreşîd devri ve sonrasında ise özellikle tıp alanında başarılı birçok çalışma yapılarak İslam tıbbına farklı bir boyut kazandırıldı.

KAYNAKLAR

- ABBÂDÎ, Ahmed Muhtâr; *Fi't-Tarihî'l-Abbasî ve'l-Fatimî*, Beyrut, 1971.
- ABDÜLBÂKÎ, Muhammed Fûad; *Konularına Göre Kur'ân-ı Kerîm* (çev. Bekir Karlığa), İstanbul, 2008.
- AKSOY, Şahin; *Tıp Tarihi Ders Notları*, Urfa, 2010.
- ALGÜL, Hüseyin-Osman Çetin; *İslam Tarihi*, c. III, İstanbul, 1987.
- ALTINÖLÇEK, Haşmet; "Türk Tıbbında Müzikle Tedavi", *Türkler Ansiklopedisi*, c. V, Ankara, 2002.
- ARNOLD, David; *Coğrafi Keşifler Tarihi*, (trc. Osman Bahadır), İstanbul, 1995.
- ATASOY, Murat; *Süyûti'nin "Tarihu'l-Hulefâ" Adlı Eserinin Abbasîler Kısmının Türkçe'ye Tercümesi ve Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat, 2006.
- BAĞDÂTÎ, Ebu Bekr Ahmet b. Ali Hatîb; *Târîhu Bağdât*, c. I-XXIV, Kahire, 1951.
- BAKIR, Abdulhalik; *Ortaçağ İslam dünyasında İtiryat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*, Ankara, 2000.
- BAKIR, Abdulhalik; "Ortaçağ İslam dünyasında Deri, Tahta ve Kâğıt Sanayi", *Belleten*, LXV, (Nisan 2001), sa. 242.
- BAKIR, Abdulhalik; *Ortaçağ Tarih Ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008.
- BAKIR, Abdulhalik; "Erken Ortaçağlarda Irak'ın Meşhur Şehri el-Hire", *F. Ü. Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, c. VI, s. 2, Elazığ, 2010.
- BARTHOLD, W. ; *İslam Medeniyeti Tarihi* (çev. Fuat Köprülü), Ankara, 2004.
- BAYAT, Ali Haydar; "Buhtîşû", *DİA*, c. VI, İstanbul, 1992.
- BEK, Ahmet İsa; *Tarihu Bimaristanat fi İslam*, Beyrut, 1981.
- BELÂZURÎ, Ahmed b. Yahya, *Fütûhu'l-Büldân*, (trc. Mustafa Fayda), Ankara, 2002.
- BİLMEN, Ömer Nasuhi; *Büyük İslam İlmihali*, İstanbul, trs.

¹⁴² Ahmet Çelebi, "Tarihu'l-İslâmî ve'l-Hadârati'l-İslâmiyye", *D.G.B.İ.T.*, c. III, s. 461.

- BROCKELMAN, Karl; *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (çev. Neşet Çağatay) Ankara, 2002.
- BROCKELMAN, Karl; “Buhtîşû”, *İA*, c. II, İstanbul, 1979.
- CÂHİZ, Ebu Osman Amr. b. Bahr; *Cimriler Kitabı*, (çev. Selahattin Hacıoğlu), İstanbul, 2004.
- CANDA, Şerafettin; Türkiye’de Nöropatoloji gelişimi: Dünden Bugüne, *Türkiye Ekopatoloji Dergisi*, c. XI, 2005.
- CEZAR, Mustafa; *Türkler’de Şehir ve Mimarlık*, İstanbul, 1977.
- İBNÜ’L CEVZÎ, *el-Muntazam*, c. XIII. Beyrut, 1992.
- İBN CÜLCÜL, *Tabakâtü’l-etıbbâ* (nşr. Fuâd Seyyid), Beyrut, 1985.
- ÇELEBÎ, Ahmet; “Tarihu’l-İslâmî ve’l-Hadâratı’l-İslâmiyye”, *D.G.B.İ.T.*, c. I-III, İstanbul, 1992.
- DAĞ, Mustafa; *Erken Dönem İslam dünyasında Berîd Teşkilatı ve İstihbarat*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2012.
- DAKÛKÎ, Hüseyin Ali; “Hire”, *DİA*, c. XVIII, İstanbul, 1998.
- DEMİRCİ, Mustafa; Bütün Yollar Bağdat’a Çıkar: “Antik Çağ Bilim ve Düşüncenin Bağdat’a İntikali”, *Uluslararası Medinetu’s-Selam Sempozyumu*, İstanbul, 2008.
- DİMAŞKÎ, Ebul Fadl Cafer b. Ali; *el- İşâre ilâ Mahâsini’t Ticâre*, (Türkçe trc. Abdülhalik Bakır, “Ticaretin Güzelliklerine İşâret”, *Ortaçağ Tarih Ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008.)
- DİNEVERÎ, Ebu Hanife Ahmet b. Davud (282/895); *Ahbâru’t Tivâl*, Kahire, 1960.
- DIETRICH, A. ; “Medâin”, *İA*, c. VII, İstanbul, 1977.
- DOĞRUYOL, Hasan; “Buhtîşû”, *DİA*, c. VI, İstanbul, 1992.
- DÛRÎ, Abdulaziz; *İslam İktisat Tarihine Giriş*, (çev. Sabri Orman), İstanbul, 1991.
- DÛRÎ, Abdulaziz; “Bağdat”, *DİA*, c. IV, İstanbul, 1991.
- İBNÜ’L ESİR, Ali b. Muhammed (630/1232); *el-Kâmil fi’t-Târih* (trc. A. Ağırakça-A. Özaydın), c. I-XII, İstanbul, 1985.
- EYYUB, İbrahim; *Tarihu’l Abbâsî es-Siyasî ve’l-Hâdarî*, Lübnan, 1989.
- FÂRÛKÎ, İsmâil Râci-Luis Lâmia Fârûkî; *İslam Kültür Atlası*, (çev. Mustafa Okan Kibaroglu-Zerrin Kibaroglu), İstanbul, 1999.
- GREGORY, Timothy E. ; *Bizans Tarihi*, (çev. Esra Ermert), İstanbul, 2011.
- EBÛ ĞEDDE, Abdussettar; *Buhus fi’l Fıkhi’l Tibbi ve’l Sıhhatu’l Nefsiyye min Munzuri’l İslami*, Kahire, 1991.
- HAMEVÎ, Ebu Abdullah Şihâbeddîn Yâkût (626/1229); *el-Mu’cemü’l-Büldân*, c. I-II, Beyrut, 2008.
- HARUN, Abdusselâm; "Nevâdiru’l-Mahtutât", c. II, Kahire, 1973, s. 333-389. (Türkçe trc. Abdülhalik Bakır, “Kölelerin Satın Alınması Ve Entrikalarla Satışa Sunulması İle İlgili Risâle”, *Ortaçağ Tarih Ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008.)
- HASAN, Hasan İbrahim, *İslam Tarihi*, (çev. İsmail Yiğit), c. I-V, İstanbul, 1988.
- Hayrat Neşriyat, *Kur’ân-ı Kerîm ve Muhtasar Kelime Meâli*, İstanbul, 2010.
- HEYD, W. ; *Yakın Doğu Ticaret Tarihi* (çev. Enver Ziya Karal), Ankara, 2000.
- HİTTİ, Philip K. ; *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), c. I-IV, İstanbul, 1989. HUART, CL. ; “Cundişâpür”, *İA*, c. III, Eskişehir, 1997.
- İNAYE, Ğazi; *Davabitü Tanzîmi’l İktisat fi’s- Sûkî’l-İslami*, Beyrut, 1992.
- KARAPINAR, Mahmut; “Abbâsiler Dönemi Türklerin Siyasî Faaliyetleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. V, Ankara, 2002, s. 352-363.
- KÂTİPOĞLU, Hasan – İlhan Kutluer, “Huneyn b. İshâk”, *DİA*, c. XVIII, İstanbul, 1998.

- KÂTIPOĞLU, Hasan - Mustafa Çağrırcı, “İshâk b. Huneyn”, *DİA*, c. XXII, İstanbul, 2000.
- KAYA, Mahmut; “Buhtîşû”, *DİA*, c. VI, İstanbul, 1992.
- KAYAOĞLU, İsmet *İslam Kurumları Tarihi*, Ankara, 1980.
- KAZVÎNÎ, Zekeriyya b. Muhammed; *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, 1969. İBNÜ'L-KESİR, İsmâîl b. Ömer; *el-Bidâye ve'n-nihâye*, (trc. Mehmet Keskin), İstanbul, 1994.
- KENAN, Ahmet Muhammed; *el-Mevsuatu'l Fıkhiyye el-Tibbiyye*, Beyrut, 2000.
- KIRBIYIK, Kasım; “Baytarlık”, *DİA*, c. V, İstanbul, 1992.
- KİTAPÇI, Zekeriya; *Orta Doğuda Türk Askeri Varlığının Zuhuru*, İstanbul, 1987.
- KİTAPÇI, Zekeriya; *Orta Asya Türk İslam Medeniyeti Matematik Tıp Eczacılık ve Astronomi İlminin Gelişmesinde Türklerin Yeri*, Konya, 2008.
- KİTAPÇI, Zekeriya; *Şağab Hatun*, İstanbul, 1995.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad; “Berid”, *İA*, c. II, İstanbul, 1979.
- LOMBARD, Maurice; *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, (trc. Nezh Tuncel), İstanbul, 1983.
- MES'ÛDÎ, Ali b. Hüseyin; *Mürûcu'z-Zeheb ve Me'adinü'l-Cevher fi't-Tarih*, (thk. Said Muhammed el-Hâm), c. I, Beyrut, 1997.
- MES'ÛDÎ, Ali b. Hüseyin (346/957); *et-Tenbîh ve'l İşrâf* (thk. Abdullah İsmail es-Savi), Kahire, 1938.
- MEZ, Adam; *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti* (çev. Salih Şaban), İstanbul, 2000.
- EBÛ NASR, Muhammed Abdulazim; *el-Evkâfî Bağdât Asru'l Abbasî es-Sanî*, Yrz., 2002.
- NESİMÎ, Nazım; *el-Tıbbu'l Nebevi ve Alemu'l Hadis*, Beyrut, 1984.
- ÖZAYDIN, A; “el-Muktedir Billah”, *DİA*, c. XXXI, İstanbul, 2006.
- ÖZTÜRK, L.; *İslâm Dünyasında Hastaneler*, İstanbul, 2007.
- RUSKA, J; “Hunayn b. İshâk”, *İA*, c. V, İstanbul, 1987.
- RUSKA, J; “Sabit b. Kurra”, *İA*, c. X, Eskişehir, 1997.
- SALİH, Suphi; *İslam Kurumları*, (trc. İbrahim Sarmış), Ankara, 1999.
- SÂMERRAÎ, Kemal; *Muhtasar Tarih'it Tibbi'l Arabî*, Beyrut, 1989.
- İBN-İ SÎNÂ, *el-Kânûn Fi't-Tıbb*, (trc. Esin Kâhya), c. I, Ankara, 1995.
- SÖYLEMEZ, M. Mahfuz; *Bilimin Yitik Şehri Cündişâpûr*, Ankara, 2003.
- SUTER, H.; “İshak”, *İA*, c. V/2, Eskişehir, 1997.
- ŞATÎ, Ahmet Şevket; *Tarihi't Tıb ve Âdaba ve Âleme*, Halep, 1990.
- ŞEYZERÎ, Abdurrahman b. Nasr; *İslâm Devletinde Hisbe Teşkilâtı*, İstanbul, 1993.
- ŞİHÂB, Hasan Sâlih; *Edvâun 'alâ Târîhi'l Yemen'i'l-Bahrî*, Beyrut, 1981.
- TABERÎ, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr; *Târîhu't-Taberî" Târîhu'l Ümem ve'l Mülûk"* (thk. Muhammed Ebü'l Fazl İbrahim-Muhammed Ali Baydoun), c. I-IX, Kahire, 1970. TERZİOĞLU, Arslan; “Bimaristân” *DİA*, c. VI, İstanbul, 1992.
- TERZİOĞLU, Arslan; Ortaçağ Türk-İslam Hastaneleri ve Avrupa'ya Tesiri, *Belleten*, Sa. 34, (12), 1970.
- TERZİOĞLU, Arslan; İbni Sînâ'nın Hekimliği ve Tabâbetin Gelişmesine Etkileri, *Türkler Ansiklopedisi*, c. V, Ankara, 2002.
- TERZİOĞLU, Arslan; “Yerli ve Yabancı Kaynaklar Işığında Selçuklu Hastaneleri ve Tabâbetin Avrupa'ya Tesirleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. V, Ankara, 2002.
- TOMAR, Cengiz; *İslam Tarihi ve Medeniyeti II*, Eskişehir, 2011.

TURAN, Şerafettin; *Türk Kültür Tarihi*, İstanbul, 2005.

İBN EBÎ USAYBÎ'A, *Uyûnü'l-enbâ fî Tabakâtu'l-Attibâ'*, Beyrut, (Trz.).

UTKU, Nihal Şahin, *Kızıldeniz'de Denizcilik, Ticâret ve Yerleşim* (VII. – XI Yüzyıllar), Doktora Tezi, İstanbul, 2005.

ÜNVER, A. Süheyl; "Tıb", *İA*, c. XII, İstanbul, 1979, s. 230-235.

ZEYDAN, Corci; *İslam Uygarlıkları Tarihi* (çev. Nejdet Gök), c. I, İstanbul, 2004.

ZEYDÂN, Corci; *Tarihu't-Temeddüni'l İslami*, c. I-V, Beyrut, 1967.

YILDIZ, Hakkı Dursun; "Abbasiler", *DİA*, c. I, İstanbul, 1988.